

Interlingvistikaj Kajeroj

Comunicazione internazionale e libero pensiero: Esperanto tra pianificazione linguistica e religiosa

*Internacia komunikado kaj libera penso:
Esperanto inter lingvistika kaj religia planado*

Davide Astori

ABSTRACT. Il programma zamenhofiano di lingua internazionale si presenta molto più articolato e complesso di quanto superficialmente si potrebbe credere: l'idea di uno strumento privilegiato di comunicazione per l'umanità sarebbe dovuto essere, agli occhi del suo inventore, solo il primo passo di una riflessione ben più ambiziosa. L'Esperanto sarebbe stato solo un viatico per il contributo alla creazione, nel mondo di una cultura comune, di un sentire comune, di una comunione d'intenti, affermando che un motivo etico era alla base del movimento delle origini: come una lingua-ponte, pur nella tutela delle native, avrebbe contribuito al miglioramento della comunicazione nel mondo, così una religione ponte, nei medesimi termini dell'Esperanto, avrebbe aiutato il progresso dell'Umanità. In parte dissimulati, agli stessi Esperantisti, origini e ideali dell'Esperanto, questo tentativo di globalizzazione *ante litteram* mostra una supposta matrice di libero pensiero.

RESUMO. La zamenhofa programo de lingvo internacia prezentigas multe pli detalite kaj komplekse ol unuavide oni povus kredi: la ideo de ĉefa komunikilo por la homaro devintus, laŭ la vidpunkto de sia inventinto, nur la unua paŝo por multe pli ambicia pripensado. Esperanto devintus ilo por kontribuado al la kreado, en mondo kun komuna kulturo, de komuna sento, de komuna emo, asertante, ke etika kialo troviĝas baze de la pionira movado: kiel pontolingvo, en protektado de etnaj lingvoj, povus kontribui al plibonigi mondokomunikadon, tiel pontoreligio, samcele de Esperanto, povintus helpi la progreson de la Homaro. Parte kaŝitaj la originojn kaj idealojn de Esperanto al la esperantistoj mem, ĉi klopodo de antaŭtempa tutmondiĝo montras supozeblan matricon de libercreda pensmaniero.

Tradukis Luisa Oberrauch Madella. Reviziis Federico Gobbo kaj Costanza Brevini

Il programma zamenhofiano di lingua universale, che trovò un *humus* culturale profondo e attivo in tutta l'Europa di fine Ottocento¹, si presenta molto più articolato e complesso di quanto superficialmente si potrebbe credere; l'idea di uno strumento privilegiato di comunicazione per l'umanità sarebbe dovuto essere, agli occhi del suo inventore, solo il primo passo di una riflessione ben più ambiziosa: l'Esperanto sarebbe stato solo un viatico per il contributo alla creazione, nel mondo di una cultura comune, di un sentire comune, di una comunione d'intenti; lo storico del movimento esperantista Privat (1946, 10) avrebbe condiviso l'idea che 'creare una nuova lingua è quasi come fondare una nuova religione', affermando che un motivo etico era alla base del movimento delle origini. Come l'Esperanto sarebbe stato lingua-ponte fra le lingue, seconda lingua di tutti che - concepita come realtà mediale - avrebbe dovuto tutelare le varie lingue del pianeta e anzi (paradossalmente) promuoverle, così una nuova cultura mondiale - basata sui fondamenti della tolleranza e della reciproca comprensione - avrebbe contribuito al migliore rapporto fra i popoli offrendosi come terreno comune in cui ognuno, pur nella sua diversità, avrebbe potuto portare se stesso in un rapporto rispettoso e costruttivo con gli altri. Il conflitto più aspro fra culture, tema privilegiato da Zamenhof, si delineava da subito nell'ambito religioso: come una lingua-ponte, pur nella tutela delle native, avrebbe contribuito al miglioramento della comunicazione nel mondo, così una nuova religione ponte, nei medesimi termini dell'Esperanto, avrebbe aiutato il progresso dell'Umanità².

Il progetto, che nell'ancora troppo profana cerchia dell'Esperanto era definito con l'ambigua e incoerente formula della Idea Interna, prese forma propria di lì a pochi anni, nelle teorie dell'Homaranismo e nell'intera produzione che ne ha preparato l'*humus* culturale (*in primis* la riflessione Hillelista) e che lo ha successivamente

La Zamenhofa programo pri universala lingvo, kiu trovis kulture profundan kaj aktivan humon en la tuta Eŭropo fine de la deknaŭa jarcento³, prezentigas multe pli aranĝita kaj kompleksa ol oni povus supraĵe kredi; la ideo de privilegia komunikilo por la homaro estintus, en la okuloj de lia iniciatinto, nur la unua paŝo al pripensado tre pli ambicia: Esperanto estintus nur viatiko por la kontribuo al kreado en la mondo de komuna kulturo, de komuna sento, de komuna celo: la historiisto de la esperantista movado Privat (1946, 10) estis samopinianta pri la fakto ke 'krei novan lingvon estas kvazaŭ iniciati novan religion', asertante ke iu etika motivo estis je la bazo de la origina movado. Same kiel Esperanto estintus la ponto inter la lingvoj, la dua lingvo de ĉiuj kiu - konceptita kiel mediuma realeco - devintus defendi la plurajn lingvojn de la planedo kaj eĉ (paradokse) stimuli ilin, tiel iu nova kulturo tutmonda - bazita sur la fundamento de la tolero kaj de la reciproka kompreno - povintus kontribui al pli bona rilato inter la popoloj proponante sin kiel komuna tereno al kiu ĉiu, eĉ en sia malsameco, povintus porti sin mem en respekto-plena kaj konstrua rilato kun la aliuloj. La plej akra konflikto inter la kulturoj, privilegia temo de Zamenhof, montriĝis jam ekde la komenco en la religia kadro: kiel ponto-lingvo, ankaŭ protektante la denaskajn lingvojn, ĝi kontribuis al plibonigo de komunikado en la mondo, tiel iu ponto-religio, en la samaj termoj de Esperanto, helpus al progreso de la Homaro⁴.

La projekto, kiu en la ankoraŭ tro profana rondo de Esperanto estis difinita per formulo ambigua kaj nekohera pere de la Interna Ideo, formiĝis ĝuste post malmulte da jaroj, per la teorioj de la Homaranismo kaj de la tuta produktado kiu preparis ĝian kulturan humon (tutunue la hilelistan prikonsideron) kaj kiu sekve evoluigis ĝin. Tiu projekto naskiĝis kiam Zamenhof estis juna kaj ĝi akompanos la tutan vivon de la Nia: ĝis la jaro 1901 la Hilelismo (poste Homaranismo) estas tute certe sekreta

sviluppatore. Tale progetto nasce in giovane età e accompagna l'intera vita del Nostro: fino al 1901 l'Hillelismo (poi Homarismo) è chiaramente un piano segreto di Zamenhof, che temeva che il suo progetto religioso e filosofico ostacolasse il nascente movimento esperantista. Che il progetto filosofico morale del fondatore fosse più importante di quello linguistico, anche in questo caso è del tutto indubbio. Zamenhof stesso, nella lettera del 21 febbraio 1905 all'amico Michaux, afferma:

Dalla più tenera infanzia mi sono dedicato anima e corpo a una sola idea, a un solo sogno a occhi aperti – il sogno dell'unificazione dell'umanità. Questa idea è l'essenza e lo scopo della mia vita intera, la Causa dell'Esperanto è solo una parte di questa idea – su tutta l'altra parte non ho cessato di pensare e sognare a occhi aperti; e presto o tardi [...] Quando l'esperanto non avrà più bisogno di me, farò il passo decisivo verso un piano solo, per il quale mi sto preparando già da tempo [...] Questo piano – che ho chiamato *Hillelismo* – consiste nella creazione di un ponte morale, mediante il quale si possano unire fraternamente tutti i popoli e tutte le religioni [...]⁵

L'Occidente, sulla scia del libero pensiero settecentesco, già da tempo andava sintetizzando una cultura mondiale di tolleranza, rispetto, fraternità, uguaglianza, libertà, ed è una coincidenza significativa che, nell'altro lato del mondo al di là dell'Atlantico, proprio in quel medesimo anno, Paul Harris ponesse a Chicago le basi del Rotary, quello che sarebbe stato uno fra i più felici esperimenti di internazionalizzazione dell'ultimo secolo. Il progetto esperantista si radicava dunque senza ambiguità in tale tentativo di nuova *koiné* socio-culturale, con un'intuizione geniale di Zamenhof: quale più efficace strumento di una lingua universale si poteva pensare per avviare un discorso più ampio, culturale e religioso? Il progetto sapeva di poter contare su profonde correnti dell'intellettualità europea: non a caso se ne erano

plano de Zamenhof, kiu timis ke lia religia kaj filozofa projekto estus malhelpanta la naskiĝantan esperantistan movadon. Ke la projekto filozofa kaj morala de la fondinto estis pli grava ol tiu lingva, ankaŭ en tiu ĉi kazo estas tute sendube. Zamenhof mem, en letero de la 21-a de februaro 1905 al la amiko Michaux, asertas:

Mi de la plej frua infaneco fordonis min tutan al unu ĉefa ideo kaj revo – al la revo pri la unuiĝo de la homaro. Tiu ĉi ideo estas la esenco kaj celo de mia tuta vivo, la afero Esperanta estas nur parto de tiu ĉi ideo – pri la tuta cetera parto mi ne ĉesas pensi kaj revii; kaj pli aŭ malpli frue..., kiam Esperanto jam ne bezonos min, mi elpaŝos kun unu plano, por kiu mi jam de longe prepariĝas... Tiu ĉi plano (kiun mi nomas Hillelismo) konsistas en la kreado de morala ponto, per kiu povus unuiĝi frate ĉiuj popoloj kaj religioj [...]⁶

La Okcidento, sur la spuro de la libera penso de la dekoka jarcento, jam de iom da tempo sintezadis mondan kulturon de tolero, respekto, frateco, egaleco, libereco, kaj estas signifa koincido ke, sur la alia flanko de la mondo preter la Atlantiko, ĝuste en tiu ĉi sama jaro, Paul Harris metis en Ĉikago la bazojn de Rotary, unu el plej felikaj eksperimentoj de internaciigo de la pasinta jarcento. La esperantista projekto havis siajn radikojn do sen ambigueco en tiu ĉi klopodo de nova socie-kultura *koiné*, kun genia intuicio de Zamenhof: kiun pli efikan instrumenton oni povis elpensi por ekirigi pli larĝan, kulturan kaj religian temon? La projekto sciis ke ĝi baziĝis sur profundaj kurentoj de la eŭropa intelekteco: ne hazarde interesiĝis pri ĝi homoj kiel Tolstoj oriente kaj Chaplin okcidente, kaj ke la franca kaj angla intelektularo, kiu

da subito interessati uomini come Tolstoj a est e Chaplin a ovest, e che l'intelligenza francese e inglese, quella che nella sera di sabato 5 agosto 1905 sedeva in parte nel teatro di Boulogne-sur-mer per il primo incontro mondiale, aveva da subito abbracciato e lanciato quel progetto solo all'apparenza utopico.

In parte dissimulati, agli stessi Esperantisti, origini e ideali dell'Esperanto, fra il dramma di due guerre mondiali e il frenetico evolvere del mondo, questo tentativo di globalizzazione *ante litteram* mostra, in filigrana, una supposta matrice di libero pensiero⁷. Benché non si posseggano documenti di affiliazione (ciò che è facilmente spiegabile con le circostanze del tempo), è accettato il fatto che Zamenhof fosse massone⁸. Già nel 1905, all'interno del primo congresso universale, fu fondata la *Universala Framasona-Ligo*, la Lega Massonica Esperantista⁹, successivamente ampliata a Berna nel 1913¹⁰, e nell'occasione si tenne un'intera tornata in esperanto¹¹.

Oltre ai rimandi più culturali di tolleranza, internazionalità, fratellanza tipici della visione massonica emersi nella generalità del discorso sino a qui condotto, numerosi sono gli ambiti di analisi che possono suffragare tale ipotesi di lavoro interpretativo. *In primis*, forti sono i riscontri dei *Dogmi dell'Homaranismo*¹² con gli *Antichi doveri* di Anderson¹³, testi fondamentali dell'istituzione massonica, che cercheremo di leggere in parallelo.

Dal preambolo dei *Dogmi* emergono da subito i temi-chiave:

L'*Homaranismo* si pone come fine un'umanità pura e un'assoluta giustizia e uguaglianza fra le genti.

L'idea dell'*Homaranismo* nacque da quella precedentemente esistente di *Hillelismo*, dalla quale si distingue per il fatto che l'*Hillelismo* era relativo a un solo gruppo umano, mentre l'*Homaranismo* comprende tutti i popoli e le religioni.

L'*Homaranismo* è un insegnamento che, non strappando l'uomo alla sua Patria naturale,

la vesperon de la 5-a de aŭgusto sidis parte en la teatro de Bulonjo-sur-Marò por la unua renkontiĝo tutmonda, tuj brakumis kaj lanĉis tiun projekton nur laŭŝajne utopian.

Parte kaŝitaj, al la esperantistoj mem, la originoj kaj idealoj de Esperanto, inter la dramo de du tutmondaj militoj kaj la freneza evoluo de la mondo, tiu ĉi globaliga klopodo antaŭtempa vidigas, filigrane, iun supozitan matricon de libera penso¹⁴. Kvankam oni ne posedas dokumentojn de adeptiĝo – facile klarigeble pro la cirkonstancoj de la tempo – oni akceptis la fakton ke Zamenhof estis framasono¹⁵. Jam en 1905, ene de la unua universala kongreso, fondiĝis la Universala Framasona Ligo¹⁶ poste plilarĝita en Berno en 1913¹⁷, kaj tiun ĉi fojon okazis plena konsido en esperanto¹⁸.

Krom la plej kulturaj resendoj de toleremo, internacieco, frateco tipaj de la framasona vido kiuj evidentiĝis ĝenerale en la ĝis nun farita konversacio, multnombraj estas la analizaj kadroj kiuj povas pravigi tiun hipotezon de interpreta laboro.

Unue, fortaj estas la kongruoj de la *Dogmoj de la Homaranismo*¹⁹ kun la *Antikvaj devoj* de Anderson²⁰, bazaj tekstoj de la framasona institucio, kiujn ni klopodos legi paralele.

De la antaŭparolo de la *Dogmoj* emerĝas ekde la komenco la ŝlosilaj temoj:

La *homaranismo* estas celado al pura homeco kaj al absoluta intergenta justeco kaj egaleco.

La ideo de homaranismo naskiĝis de la antaŭe ekzistinta ideo de *hillelismo*, de kiu ĝi distingiĝas nur per tio, ke la hillelismo koncernis nur unu homan grupon, dum la homaranismo koncernas ĉiujn popolojn kaj religiojn.

La homaranismo estas instruo, kiu, ne deŝirante la homon de lia natura patrujo, nek de lia lingvo, nek de lia religianaro, donas al li la eblon eviti ĉian malverecon kaj kontraŭparolojn en

né alla sua lingua, né al suo mondo religioso, gli dà la possibilità di evitare qualsiasi tipo di falsità e di contraddizione nei suoi principi religioso-nazionali e di comunicare con gli uomini di ogni lingua e religione su un fondamento neutrale-umano, su principi di reciproche fratellanza, uguaglianza e giustizia.

Già da queste prime righe, e in altri passi del testo, le consonanze con i valori massonici sono incontrovertibili, così come le similitudini lessicali. Leggiamo ad esempio, in parallelo all'afflato universalistico ed etico zamenhofiano, alcuni stralci dalla "Identità del Grande Oriente d'Italia"²¹:

La Massoneria del Grande Oriente d'Italia di Palazzo Giustiniani è un Ordine iniziatico i cui membri operano per l'elevazione morale e spirituale dell'uomo e dell'umana famiglia. La natura della Massoneria e delle sue istituzioni è umanitaria, filosofica e morale. Essa lascia a ciascuno dei suoi membri la scelta e la responsabilità delle proprie opinioni religiose, ma nessuno può essere ammesso in Massoneria se prima non abbia dichiarato esplicitamente di credere nell'Essere Supremo. [...] Essa stimola la tolleranza, pratica la giustizia, aiuta i bisognosi, promuove l'amore per il prossimo e cerca tutto ciò che unisce fra loro gli uomini ed i popoli per meglio contribuire alla realizzazione della fratellanza universale. La Massoneria afferma l'alto valore della singola persona umana e riconosce ad ogni uomo il diritto di contribuire autonomamente alla ricerca della Verità. Essa inizia soltanto uomini di buoni costumi, senza distinzione di razza o di ceto sociale. [...]

Interessante poi soffermarsi un poco sulla figura di Hillel, tanto cara non solo al creatore dell'Esperanto ma alla massoneria che²³, nel rituale di accettazione al primo grado, espone la 'regola aurea':

Profano, col fuoco sono terminate le vostre prove. Possa il vostro cuore infiammarsi d'amore per i vostri simili: possa questo Amore,

siaj nacia-religiaj principoj kaj komunikighadi kun homoj de ĉiuj lingvoj kaj religioj sur fundamento neŭtrale-homa, sur principoj de reciproka frateco, egaleco kaj justeco.

Jam ekde tiu ĉi unuaj alinioj, kaj en aliaj lokoj de la teksto, la akordoj kun la framasonaj valoroj estas nerefuteblaj, same kiel la leksikaj similecoj. Ni legu ekzemple, paralele kun la universala kaj etika inspiro de Zamenhof, kelkajn eltiraĵojn de la "Identeco de la Granda Oriente de Italio"²²:

La Framasonaro de la Granda Oriente de Italio de Placo ĝustinjani estas inicia Ordeno kies membroj agas por la morala kaj spirita leviĝo de la homo kaj de la tuta homa familio. La naturo de la Framasonaro kaj de ties institucioj estas homama, filozofa kaj morala. ĝi lasas al ĉiuj siaj membroj la elekton kaj la respondecon pri la propraj religiaj opinioj, tamen neniu rajtas esti allasota al la Framasonaro antaŭ ol ne esti eksplicite deklarinta kredi je la Plej-supera Estulo. [...] ĝi stimulas la toleremon, plenumas la justecon, helpas al la bezonuloj, antaŭenpuŝas la amon al la proksimulo kaj serĉas ĉion kio unuigas inter si la homojn kaj la popolojn por pli bone kontribui al la realigo de la universala frateco. La Framasonaro afirmas la altan voloron de la unuopa persono kaj rekonas al ĉiu homo la rajton kontribui aŭtonome al la serĉado de la Vero. ĝi iniciatas nur homojn kun bonaj kutimoj, sen distingo je raso aŭ socia tavolo. [...]

Estas interese poste halti iomete je la figuro de Hillel²⁴ tiom kara ne nur al la kreinto de Esperanto sed al la framasonaro kiu, en la rito de la akcepto je la unua grado, priskribas la 'oran regulon':

Profano, per la fajro finiĝis viaj provoj. Povu via koro ekfajri pro amo al viaj simululoj: povu tiu ĉi Amo, simboligita per la Fajro, karakterizi

simboleggiato dal Fuoco, improntare le vostre parole, le vostre azioni, il vostro avvenire. Non dimenticate mai il precetto universale ed eterno: *Non fare agli altri quello che non vorresti fosse fatto a te e fa' agli altri tutto il bene che vorresti che gli altri facessero a te.* (corsivo redazionale).

Proseguiamo con il preambolo dei *Dogmi*:

Gli *homaranoj*, adepti dell'Homaranismo, sperano che, per mezzo di una comunicazione costante e reciproca sulla base di una lingua neutrale e di principi e costumi religiosi-neutrali, gli uomini un giorno si fonderanno in un solo popolo neutrale-umano, ma ciò si farà poco per volta, senza sottolineature e senza alcuna frattura. [...]

Lo stupefacente successo del congresso di Boulogne convinse gli iniziatori dell'Homaranismo che un'assoluta giustizia, uguaglianza e fraternità fra i popoli è totalmente possibile nella pratica. Perciò decisero di proporre a tutti gli amici della giustizia fra i popoli di unirsi in un gruppo separato, che fra gli amici della Lingua Internazionale presentasse una sezione a parte²⁵.

Gli *homaranoj* sono convinti di poggiare su un fondamento di assoluta verità, che presto o tardi dovrà vincere per quanto lungo sia il tempo in cui il mondo dovesse combatterlo; ogni sciovinismo nazionalista o religioso e ogni mira di un popolo a governare sopra altri, in quanto basata su falsità e violenza, presto o tardi dovrà scomparire; l'Homaranismo, basato non su condizioni politiche contingenti dell'esistenza di uno o un altro popolo, non su dogmi religiosi inventati, non su dottrine o correnti della moda del periodo, ma sul vero assoluto, di ogni luogo e di ogni tempo, è il solo ideale politico-religioso che l'umanità futura potrà avere, il solo ideale che ogni padre con la coscienza pura può tramandare ai suoi figli senza il timore che un cambiamento delle condizioni di vita strapperà quell'ideale dal loro petto e li lascerà nella vita nel mezzo di una strada senza alcun programma e appoggio spirituale, come accadde con noi con diversi ideali senza fondamento trasmessici dai nostri antenati.

viajn vortojn, viajn agojn, vian estontecon. Neniam forgesu la universalan kaj eternan precepton: *Ne faru al la aliuloj tion kion vi ne volus farata al vi kaj faru al la aliuloj ĉiun bonon kiun vi volus ke la aliuloj faru al vi.* (kursivo de la redakcio).

Antaŭen kun la antaŭparolo de la *Dogmoj*:

La homaranoj esperas, ke per konstanta reciproka komunikado sur la bazo de neŭtrala lingvo kaj neŭtralaj religiaj principoj kaj moroj la homoj iam kunfandiĝos en unu neŭtrale-homan popolon, sed tio ĉi fariĝados iom-post iom, nerimarkate kaj sen ia rompad.

La mirinda sukceso de la Bulonja kongreso konvinkis la iniciatorojn de la homaranismo, ke absoluta justeco, egaleco kaj frateco inter la popoloj en la praktiko estas plene ebla. Tial ili decidis proponi al ĉiuj amikoj de interpopola justeco unuiĝi en apartan grupon, kiu inter la amikoj de internacia lingvo prezentus apartan sekcion²⁶.

La homaranoj estas konvinkitaj, ke ili staras sur fundamento de absoluta vero, kiu pli aŭ malpli frue devos venki, kiel ajn longe la mondo batalus kontraŭ ĝi; ke ĉiu nacia aŭ religia ŝovinismo kaj ĉiu celado de unu gento regi super aliaj gentoj, kiel bazita sur malvero kaj rajto de pugno, pli aŭ malpli frue devos malaperi; ke la homaranismo, bazita ne sur tempaj politikaj kondiĉoj de la vivo de tiu aŭ alia gento, ne sur elpensitaj religiaj dogmoj, ne sur tempaj modaj doktrinoj kaj fluoj, sed sur vero absoluta, ĉiuloka kaj ĉiutempa, estas la sola politika-religia idealo, kiun povos havi la estonta homaro, la sola idealo, kiun ĉiu patro kun pura konscienco povas transdoni al siaj infanoj sen timo, ke ŝanĝiĝintaj kondiĉoj de la vivo elŝiros tiun idealon el ilia brusto kaj lasos ilin en la mezo de la vojo de l' vivo sen ia programo kaj spirita apogo, kiel faris kun ni diversaj senfundamentaj idealoj transdonitaj al ni de niaj prapatroj.

Citiamo a questo punto il primo degli *Antichi Doveri* di Anderson, a recuperare le consonanze con lo spirito zamenhofiano (in particolare per quando attiene alla spiritualità di una religione naturale):

I. Concernente Dio e la religione. Un muratore è tenuto per la sua condizione a obbedire alla legge morale; e se intende rettamente l'Arte non sarà mai un ateo stupido né un libertino irreligioso. Ma sebbene nei tempi antichi i Muratori fossero obbligati in ogni Paese ad essere della religione di tale Paese o Nazione, quale essa fosse, oggi peraltro si reputa più conveniente obbligarli soltanto a quella Religione nella quale tutti gli uomini convengono, lasciando loro le loro particolari opinioni; ossia essere uomini buoni e sinceri o uomini di onore ed onestà, quali che siano le denominazioni o le persuasioni che li possono distinguere; per cui la Muratoria diviene il Centro di Unione, e il mezzo per conciliare sincera amicizia fra persone che sarebbero rimaste perpetuamente distanti. [...]

Torniamo ora alla zamenhofiana "Dichiarazione sull'Homaranismo":

Sono un Membro dell'Umanità: ciò significa che mi comporto nella vita abbracciando i principi che seguono:

I.

Sono un uomo e guardo all'intera umanità come a una famiglia; considero la divisione di essa in popolazioni diverse reciprocamente nemiche e in comunità religioso-nazionali come una delle più grandi infelicità che presto o tardi deve scomparire e alla cui scomparsa devo mirare secondo le mie possibilità.

II.

Vedo in ogni uomo solo un uomo, e valuto ogni uomo solo secondo il suo valore personale e le sue azioni. Ogni offesa o pressione a un uomo per il fatto che appartiene a una popo-

Oni citas ĉi tie la unuan de la *Antikvaj Devoj* de Anderson, por rekuperi la akordojn kun la spirito de Zamenhof (aparte kiam ĝi koncernas la spiritecon de natura religio):

I. Koncernante Dion kaj la religion. Masonisto devas laŭ sia kondiĉo obei al la morala leĝo; kaj se li honeste komprenas la Arton neniam li estos stulta ateisto nek malreligia liberpensulo. Tamen kvankam dum la antikvaj tempoj la Masonistoj devige en ĉiu Lando estis anoj de la religio de tiu ĉi Lando aŭ Nacio, kiu ajn ĝi estis, hodiaŭ cetere oni taksas pli oportune devigi ilin esti nur ano de tiu Religio pri kiu ĉiuj homoj interkonsentas, lasante al ili siajn apartajn opiniojn, tio estas esti bonaj kaj sinceraj homoj aŭ honoraj kaj honestaj homoj, sendepende de la nomoj aŭ de la konvinkoj kiuj povas ilin distingi: pro tio la Framasonaro fariĝas la Centro de la Unio, kaj la ilo por naski sinceran amikecon inter la personoj kiuj estintus ĉiamdaŭre malproksimaj. [...]

Ni revenu al la "Deklaracio pri la Homaranismo" de Zamenhof:

Mi estas homarano: tio signifas, ke mi gvidas min en la vivo per la sekvantaj principoj:

I.

Mi estas homo, kaj la tutan homaron mi rigardas kiel unu familion; la dividitecon de la homaro en diversajn reciproke malamikajn gentojn kaj gentreligiajn komunumojn mi rigardas kiel unu el la plej grandaj malfeliĉoj, kiu pli aŭ malpli frue devas malaperi kaj kies malaperon mi devas akceladi laŭ mia povo.

II.

Mi vidas en ĉiu homo nur homon, kaj mi taksas ĉiun homon nur laŭ lia persona valoro kaj agoj. Ĉian ofendadon aŭ premadon de homo pro tio, ke li apartenas al alia gento, alia lingvo, alia

lazione, una lingua, una religione o una classe sociale diverse da me la ritengo un atto di barbarie.

III. [...] IV. [...] V.

Sono convinto che nella propria vita privata ogni uomo ha il pieno e indiscutibile diritto di parlare la lingua o dialetto che gli è più gradito, e professare la religione che maggiormente lo soddisfa, ma nel comunicare con uomini di diversa lingua o religione deve sforzarsi di utilizzare una lingua neutrale e vivere secondo un'etica e dei costumi neutrali. [...] Nei luoghi in cui si scontrano popolazioni differenti è desiderabile che nelle istituzioni pubbliche sia usata una lingua neutrale-umana, o che almeno oltre ai luoghi di cultura di lingua nazionale esistano anche scuole speciali e istituzioni culturali con lingua neutrale-umana, affinché tutti quanti lo desiderino possano attingere a una cultura ed educare i propri figli in uno spirito neutrale umano scevro da sciovinismo.

VI.

Poiché credo che il reciproco conflitto non cesserà mai finché gli uomini non si saranno abituati a porre il nome "uomo" al di sopra del nome della popolazione, e poiché il troppo impreciso termine "popolo" offre spesso la causa allo sciovinismo nazionalista, discussioni e abusi e spesso con odio divide fra loro i figli della stessa terra e persino della stessa etnia, per cui alla domanda, a quale popolo io mi iscriva, rispondo: sono un Membro dell'Umanità; solo quando mi si domanda nello specifico del mio regno, provincia, lingua, origine o religione, dò riguardo ad esse risposte precise.

VII. [...] VIII. [...] IX.

Conscio che la lingua dev'essere per l'uomo non un fine ma solo un rimedio, non uno strumento per dividere ma per unire, e che lo sciovinismo linguistico è una delle cause principali di odio fra gli uomini, non devo mai guardare a una lingua nazionale o a un dialetto come a una mia cosa sacra, come qualcosa da amare, né fare di essa un mio standardo di battaglia. [...] Qualunque sia la mia lingua ma-

religio au alia socia klaso ol mi, mi rigardas kiel barbarecon.

III. [...] IV. [...] V.

Mi konscias, ke en sia privata vivo ĉiu homo havas plenan kaj nedisputeblan rajton paroli tiun lingvon aŭ dialekton, kiu estas al li plej agrabla, kaj konfesi tiun religion, kiu plej multe lin kontentigas, sed en komunikiĝado kun homoj de aliaj lingvoj aŭ religioj li devas peni uzi lingvon neutralan kaj vivi laŭ etiko kaj moroj neutralaj. [...] Mi konscias, ke en tiaj lokoj, kie batalas inter si diversaj gentoj, estas dezirinde, ke en la publikaj institucioj estu uzata lingvo neŭtrale-homa, au ke almenaŭ krom la gentlingvaj kulturejoj tie ekzistu ankaŭ specialaj lernejoj kaj kulturaj institucioj kun lingvo neŭtrale-homa, por ke ĉiuj dezirantoj povu ĉerpi kulturon kaj eduki siajn infanojn en senŝovinisma spirito neŭtrale-homa.

VI.

Ĉar mi konscias, ke la reciproka malpaco inter la homoj neniam ĉesos, ĝis la homoj alkutimiĝos starigi la nomon "homo" pli alte, ol la nomon de gento, kaj ĉar la tro nepreciza vorto "popolo" ofte donas kazon al genta ŝovinismo, disputoj kaj malbonuzoj kaj ofte malame dividas inter si la filojn de la sama lando aŭ eĉ de la sama gento, tial je la demando, al kiu popolo mi alkalkulas min, mi respondas: mi estas homarano; nur tiam, kiam oni demandas min speciale pri mia regno, provinco, lingvo, deveno aŭ religio, mi donas pri tio precizajn respondojn.

VII. [...] VIII. [...] IX.

Konsciante, ke lingvo devas esti por la homone celo, sed nur rimedo, ne disigilo, sed unuigilo, kaj ke la lingva ŝovinismo estas unu el la ĉefaj kazoj de malamo inter la homoj, mi neniam gentan lingvon aŭ dialekton devas rigardi kiel mian sanktaĵon, kiel ajn mi ĝin amas, nek fari el ĝi mian batalan standardon. [...] Kia ajn estas mia lingvo gepatra au persona, mi devas posedi ankaŭ tiun neŭtrale-homan

terna o personale, devo possedere anche quella lingua neutrale-umana che i miei contemporanei utilizzano per i rapporti internazionali, affinché io non necessiti per mia colpa di imporre ad altri la mia lingua e perché io abbia il diritto morale di desiderare che gli altri non impongano a me la loro, e perché io possa su base non sciovinista servire alla cultura neutrale-umana.

Il dogma successivo entra nel cuore della riflessione religiosa di Zamenhof. Il rimando imprescindibile è alla più antica tradizione illuminista della religione naturale, che da Locke si è sviluppata sino alla piena contemporaneità. Un tale sentimento, prima ancora che riflessione teorica, di religiosità laico-naturale, riemerge e si testimonia nel frammento più spesso ricordato come “Parole di un’ultima confessione”, che nel modo più poetico disvela forse il più intimo approccio del Nostro al piano trascendente²⁷.

X.

Conscio che la religione dev’essere solo una questione di credo sincero, ma non giocare il ruolo di strumento ereditato di allontanamento fra le genti, definisco come mia religione solo quella religione o sistema sostitutivo di una religione in cui io effettivamente credo. Ma qualunque sia la mia religione, la professo secondo i principi neutrale-umani homaranisti che consistono in quanto segue:

a) La più alta Forza per me non comprensibile, che è la causa delle cause nel mondo materiale e morale posso definirla con il nome “Dio” o con un nome diverso, ma ho ben presente che chiunque ha il diritto di presentare a se stesso l’essenza di quella Forza così come gli detta la sua prudenza e il cuore o gli insegnamenti della sua chiesa. Non devo mai odiare o perseguitare qualcuno per il fatto che il suo credo riguardo a Dio è diverso dal mio.

b) Sono convinto che l’essenza dei veri ordini religiosi è riposta nel cuore di ogni uomo sotto la forma della coscienza, e che il principio fondamentale imprescindibile per ciascun uomo di quegli ordini è: comportati con gli altri

lingvon, kiun miaj samtempuloj uzas por rilatoj intergentaj, por ke mi ne bezonu mia-kulpe altrudi al aliuloj mian lingvon kaj por ke mi havu moralan rajton deziri, ke aliuloj ne altrudu al mi sian, kaj por ke mi povu sur senŝovinisma bazo servi al la kulturo neŭtrale-homa.

La sekva dogmo eniras la koron de la religia prikonsidero de Zamenhof. La nepre bezonata resendo estas al la plej antikva iluminisma tradicio de la natura religio, kiu ekde Locke evoluis ĝis la plena nuntempeco. Tia sento, antaŭ ol esti teoria pripensado pri laiko-natura religio, emerĝas kaj atestas sin en la fragmento pli ofte memorigita kiel la “Vortoj de lasta konfeso”, kiu per pli poezia maniero malkaŝas eble la plej intiman alproksimiĝon de la Nia al la transcenda nivelo²⁸.

X.

Konsciante, ke religio devas esti nur afero de sincera kredo, sed ne ludi la rolon de heredagenta disigilo, mi nomas mia religio nur tiun religion aŭ religianstataŭantan sistemon, je kiu mi efektive kredas. Sed kia ajn estas mia religio, mi konfesas ĝin laŭ neŭtrale-homaj principoj “homaranaj”, kiuj konsistas en jeno:

a) La plej altan por mi ne kompreneblan Forton, kiu estas la kaŭzo de la kaŭzoj en la mondo materia kaj morala, mi povas nomi per la nomo “Dio” aŭ per alia nomo, sed mi konscias, ke la esencon de tiu Forto ĉiu havas la rajton prezenti al si tiel, kiel diktas al li lia prudento kaj koro aŭ la instruoj de lia eklezio. Neniam mi devas malami aŭ persekuti iun pro tio, ke lia kredo pri Dio estas alia ol mia.

b) Mi konscias, ke la esenco de la veraj religiaj ordonoj kuŝas en la koro de ĉiu homo sub la formo de konscienco, kaj ke la ĉefa por ĉiuj homoj deviga principo de tiuj ordonoj estas: agu kun aliuloj tiel, kiel vi dezirus, ke aliuloj agu kun vi: ĉion alian en la religio mi rigardas kiel aldonojn, kiujn miksite kun legendoj donis al ni diversgentaj grandaj instruintoj de la

come desidereresti che gli altri si comportino con te; considero ogni altra cosa nella religione come aggiunte che ogni uomo, conformemente al suo credo, ha il diritto di seguire o come parole di Dio per lui imperative o come commenti che insieme con le leggende ci sono stati dati dai grandi maestri dell'umanità appartenenti alle più diverse genti, o come usanze che sono state instaurate da uomini e la cui realizzazione o meno dipende dalla nostra volontà.

c) Se non credo ad alcuna delle religioni rivelate esistenti, non devo restare in una di quelle solo per motivi etnici e tramite il mio rimanere trarre in errore gli uomini riguardo alle mie convinzioni e come eredità nutrire per generazioni infinite la separazione tra le genti, ma devo – se le leggi del mio paese lo permettono – apertamente e ufficialmente dichiararmi libero pensatore, non identificando tuttavia libertà di credo in particolare con l'ateismo, ma riservando al mio credere la piena libertà. Quando nel mio luogo di residenza esisterà una comunità di liberi credenti strutturata su basi di consenso comune, organizzata pienamente al di fuori di nazionalità e dottrine, comunità alla quale posso prendere parte con piena soddisfazione della mia coscienza e del mio cuore, allora per fissare solidamente e con precisione la mia neutralità religiosa e salvare i miei posteri dalla mancanza di programma e conseguentemente dalla ricaduta nello sciovinismo nazional-religioso, devo associarmi a tale comunità di libero credo del tutto ufficialmente e in modo possibilmente ereditario e accettare per me il suo nome neutrale, la sua organizzazione comunitaria, i suoi imprescindibili costumi e festività neutrali-umani, il suo calendario neutrale-umano etc; fino a quel tempo posso rimanere ufficialmente aderente alla religione nella quale sono nato, ma devo sempre aggiungere a suo nome l'aggettivo 'libero pensatore', per mostrare che mi includo in essa solo provvisoriamente, per tradizione e con finalità amministrative.

Quanto segue ora è chiaramente di struttura massonica, e rimanda al concetto e al valore del 'tempio'. Così recita il terzo dovere di Anderson:

homaro, kaj kiel morojn, kiuj estas starigitaj de homoj kaj kies plenumado au neplenumado dependas de nia volo.

c) Se mi kredas je neniu el la ekzistantaj revelaciaj religioj, mi ne devas resti en iu el ili sole pro motivoj gentaj kaj per mia restado erarigi homojn pri miaj konvinkoj kaj herede nutri per senfinaj generacioj intergentan disecon, sed mi devas — se la leĝoj de mia lando permesas — malkaŝe kaj oficiale nomi min "liberkreda", ne identigante tamen la libercredon speciale kun ateismo, sed rezervante al mia kredado plenan liberecon. Kiam en mia loĝloko ekzistos komuninterkonsente aranĝita, plenforme organizita samgenta kaj sendoktrina komunumo de libercredantoj, al kiu mi povas aliĝi kun plena kontenteco por mia konscienco kaj por la bezonoj de mia koro, tiam — por fiksi fortike kaj precize mian religian neŭtralecon kaj savi mian posteularon kontraŭ senprogrameco kaj konsekvence kontraŭ refalo en gentereligion ŝovinismon, mi devas aliĝi al tiu libercreda komunumo tute oficiale kaj heredigeble kaj akcepti por mi ghian neutralan nomon, ĝiajn komunumajn aranĝojn, ĝiajn nedevigajn neŭtrale-homajn festojn kaj morojn, ghian neŭtrale-homan kalendaron k.t.p.; ĝis tiu tempo mi povas resti oficiale alskribita al tiu religio, en kiu mi naskiĝis, sed mi devas ĉiam aldoni al ĝia nomo la vorton "liberkreda", por montri, ke mi alkalkulas min al ĝi nur provizore, laŭmore kaj administre.

Kio sekvas nun estas klare framasona strukturo, kaj resendas al la koncepto kaj al la valoro de la 'templo'. Tiele recitas la tria devo de Anderson:

III. Delle Logge. Una loggia è un luogo dove i Muratori si raccolgono e operano; per cui tale assemblea, o debitamente organizzata società di Muratori, è chiamata una Loggia, e ogni fratello deve appartenere ad una ed essere soggetto alle sue norme e ai regolamenti generali.

Passo che farà ulteriore luce sulla genesi dei due Dogmi zamenhofiani che seguono:

XI.

Quando nella mia città sarà stato fondato un tempio homaranista, devo quanto più frequentemente possibile visitarlo, per convenirvi fraternamente con gli i Membri dell'Umanità di altre religioni, elaborare con loro costumi e feste neutrale-umane e in tal modo contribuire alla elaborazione, passo dopo passo, di una religione comune-umana pura filosoficamente, ma allo stesso tempo bella, poetica, calda e regolatrice dell'esistenza, religione che i genitori potranno trasferire senza ipocrisia ai loro bambini. Nel tempio homaranista ascolterò le opere dei grandi maestri dell'umanità relativi alla vita e alla morte e al rapporto del nostro "io" con l'universo e l'eternità, discussioni etico-filosofiche, inni che elevano e nobilitano. Questo tempio deve educare i giovani spingendoli a combattere per la verità, il bene, la giustizia e la fratellanza verso ogni uomo, far crescere in loro l'amore per il lavoro onesto e il disgusto per i parolai e per ogni vizio; questo tempio deve offrire riposo spirituale agli anziani, consolazione ai sofferenti, dare la possibilità di alleggerire la coscienza a tutti coloro che portano qualunque peso. [...].

Nota: Riguardo al dogma XI, che oltre a un carattere sociale ne ha anche uno teosofico, bisogna tener presente che esso parla solo di quegli insegnamenti che non contrastano la scienza, e che si riferiscono solo al tempio dei Membri dell'Umanità, ma assolutamente non ai circoli privati degli stessi. Questi circoli hanno un carattere non religioso, ma esclusivamente sociale [...].

III. Pri la Loĝioj. Loĝio estas loko kie la Masonistoj kolektiĝas kaj agadas; pro tio tia asembleo, aŭ devige organizita societo de Masonistoj estas nomata Loĝio, kaj ĉiu frato devas aparteni al iu el ili kaj esti submetita al ties normoj kaj ĝeneralaj regularoj.

Peco kiu plue lumigos la genezon de la du sekvantaj Zamenhofaj dogmoj:

XI.

Kiam en mia urbo estos fondita templo homarana, mi devas kiel eble pli ofte vizitadi ĝin, por frate kunvenadi tie kun homaranoj de aliaj religioj, ellaboradi kune kun ili morojn kaj festojn neŭtrale-homajn kaj tiamaniere kunhelpi al la iom-post-ioma ellaboriĝo de filozofie pura, sed samtempe bela, poezia kaj varma vivo-reguliga religio komune-homa, kiun gepatroj povos sen hipokriteco transdoni al siaj infanoj. En la templo homarana mi aŭskultados la verkojn de la grandaj instruantoj de la homaro pri la vivo kaj morto kaj pri la rilato de nia "mi" al la universo kaj al la eterneco, filozofie-etikajn interparolojn, altigajn kaj nobligajn himnojn k.t.p. Tiu ĉi templo devas edukadi la junulojn kiel batalantojn por la vero, bono, justeco kaj ĉiuhoma frateco, ellaboradi en ili amon al honesta laboro kaj abomenon por frazisteco kaj por ĉiuj malnoblaĵoj malvirtoj; tiu ĉi templo devas donadi spiritan ripozon al la maljunuloj, konsolon al la suferantoj, doni la eblon senŝargiĝi sian konscienco al tiuj, ĉe kiuj ĝi estas ŝargita per io k.t.p.[...]

Rimarko: Pri la dogmo XI, kiu krom la karaktero societa havas ankoraŭ karakteron teozofian, oni devas memori, ke ĝi parolas nur pri tiaj instruoj, kiuj ne kontraŭparolas al la scienco, kaj ke ĝi rilatas nur al la templo de la homaranoj, sed tute ne al la privataj rondetoj de la homaranoj. Tiuj ĉi rondetoj havas karakteron ne religian, sed pure societan [...].

XII.

Definisco Membro dell'Umanità chi ha sottoscritto la *Dichiarazione dell'Homaranismo* e si è iscritto a uno dei templi o circoli homaranisti esistenti. [...]

L'intera produzione del Nostro affonda nell'*humus* massonico. La consonanza con le idee libero-muratorie emerge in particolare nella produzione filosofico-politica²⁹, e in particolare dal discorso programmatico del primo Congresso universale. Centrale è il concetto di "grande famiglia umana", che si riunisce finalmente in un tempo di profonda spiritualità ("Santo è per noi questo giorno") a fondare un piano di libertà, uguaglianza e fratellanza globali: "noi tutti stiamo su un fondamento neutrale, noi tutti abbiamo gli stessi identici diritti; noi tutti ci sentiamo membri di una sola nazione, membri di una sola famiglia". L'idea di un'età dell'oro, tutta da recuperare, affonda le radici nel mito antico della torre di Babele, il cui fondatore, Nimrod, è non a caso celebrato in più di un passaggio dei rituali massonici³⁰. La formula che apre l'ultimo paragrafo del discorso ("Presto inizieranno i lavori del nostro congresso, dedicato a un vero affratellamento dell'umanità") ha chiari rimandi, lessicalmente e formularmente, di carattere massonico: da un lato al termine 'lavoro', dall'altro all'invocazione rituale "alla gloria del GADU e per il bene dell'umanità". Apice del discorso è l'immediatamente successiva 'Preghiera sotto la bandiera verde', quella poesia programmatica che avrebbe dovuto dire molto più di mille discorsi e che gli stessi amici più stretti lo dissuasero – visto che i tempi non erano ancora venuti – dal leggere integralmente: a significare la volontà, già più volte fin qui emersa, che quanto di più "interno" era nell'Esperanto sarebbe dovuto rimanere nelle mani di pochi custodi di una tradizione che avrebbe guidato dall'alto il processo evolutivo dell'Idea, in quell'ambivalenza tra visione profana e laicizzata dell'Esperanto come ausilio linguistico e le finalità più 'sacre' che gli erano alla

XII.

Homarano mi nomas ĉiun homon, kiu subskribis la "Deklaracion de Homarano" kaj alskribiĝis al iu el la ekzistantaj homaranaj temploj au rondetoj. [...]

La tuta produktado de la Nia havas siajn radikojn en la framasona humo. La asonanco kun la libero-masonistaj ideoj evidentiĝas precipe en la flizofo-politika produktado³², kaj aparte en la programa parolado de la Unua Universala Kongreso. La kerno estas la koncepto de "granda homa familio", kiu renkontiĝas fine en tempo de profunda spiriteco ("Sankta estas por ni tiu ĉi tago") por fondi iun nivelon de globala libereco, egaleco kaj frateco: "ni ĉiuj staras sur fundamento neŭtrala, ni ĉiuj havas la samajn identikajn rajtojn; ni ĉiuj sentas nin membroj de unu sola nacio, membroj de unu sola familio". La ideo de ora erao, tute rekuperenda, enradikiĝas en la antikva mito de la Babelturo, kies fondinto, Nimrod, ne hazarde estas celebrata pli ol unu foje en la masonistaj ritaroj³³. La formulo kiu malfermas la lastan paragrafon de la parolado ("Baldaŭ komenciĝos la laboroj de nia kongreso, dediĉita al vera interfratiĝo de la homaro") klare rememorigas, leksike kaj formale, al framasona karaktero: unuflanke al la termino "laboro", aliaflanke al la rita preĝpeto "je la gloro de GADU [Granda Arkitekto De Universo] kaj por la bono de la homaro". Kulmino de la parolado estas la tuj sekvanta *Preĝo sub la verda standardo*, tiu programa poeziaĵo kiu devintus diri multe pli ol mil paroladoj kaj pri kiu la plej intimaj amikoj de Zamenhof mem admonis – ĉar la tempoj ankoraŭ ne estis venintaj – legi integre: jen la volo, kiu jam plurfoje ĝis tiam aperis, ke la plej "interna eco" de Esperanto estus devinta resti en la manoj de malmultaj gardistoj de tradicio kiu de supre estus devinta gvidi la evoluan proceson de la Ideo, en tiu duvalenteco inter profana kaj laikigita vido de Esperanto kiel lingva helpilo kaj la celoj plej "sanktaj" kiuj troviĝis je ties bazo³⁴. Ni reprenu ilin kaj ni vidu kiujn aludojn

base³¹. Riprendiamola per stanze, e vediamo che allusioni e risonanze porta in sé – traduzione di servizio, già in Astori (2006a,b).

A Te, potente mistero incorporeo,
grande Forza che regge il mondo,
a Te, grande fonte dell'amore e della verità
e fonte di vita costante,
a Te che tutti presentano diversamente
ma tutti nel cuore sentono allo stesso modo,
a Te che crei, a Te che regni
oggi eleviamo una preghiera.

La prima strofa presenta, in versi, la visione massonica dell'Architetto dell'Universo³⁵.

Come possibile parallelo riportiamo almeno le invocazioni di apertura e chiusura dei lavori della Camera di Quarto grado del Rito di Memphis e Misraim:

Venerabili Fratelli in piedi,
Potenza Suprema, che si invoca sotto nomi diversi e che regni sola, onnipotente ed immutabile, padre della natura, fonte della luce, legge suprema dell'universo, noi ti supplichiamo. Ricevi o Grande Artefice dei mondi l'omaggio del nostro amore, della nostra ammirazione e del nostro culto. Noi ci prosterniamo dinnanzi alle leggi eterne della tua saggezza, degnati di dirigere i nostri lavori, illuminaci con la tua luce, dissipa le tenebre che nascondono la verità e lasciaci intravedere qualcuno dei piani perfetti di questa saggezza, con la quale tu governi i mondi, affinché divenuti sempre più degni di te, possiamo celebrare con degli inni senza fine l'universale armonia che la tua presenza imprime alla natura.

Venerabili Fratelli Maestri discreti in piedi ed all'ordine.

Grande Artefice dei Mondi, che vieni invocato sotto nomi diversi, e che regni solo, onnipotente ed immutabile padre della natura, fonte della luce, legge suprema dell'universo, noi ti salutiamo.

kaj resonancojn ĝi kunportas.

Al Vi, ho potenca senkorpa mistero,
fortego, la mondon reganta,
al Vi, granda fonto de l'amo kaj vero
kaj fonto de vivo konstanta,
al Vi, kiun ĉiuj malsame prezentas,
sed ĉiuj egale en koro Vin sentas,
al Vi, kiu kreas, al Vi, kiu regas,
hodiaŭ ni pregas.

La unua strofo prezentas, en versoj, la fra-masonan vidon de la Granda Arkitekto De Universo, aŭ GADU³⁶.

Kiel eblan paralelon ni portas almenaŭ la preĝpetojn de malfermo kaj fermo de la laboroj de la Ĉambro je la 4-a grado de la Rito de Memphis kaj Misraim:

Venerindaj Fratoj ekstaru,
Plejalta Povo, kiun oni alpreĝas per malsamaj nomoj kaj kiu regas sole, ĉiopove kaj neŝanĝebla, patro de la naturo, fonto de la lumo, plejsupera leĝo de la universo, ni preĝe petas al vi.
Ricevu ho granda Kreinto de la mondoj la omaĝon de nia amo, de nia admiro kaj de nia kulto. Ni adorkliniĝas antaŭ la eternaj leĝoj de via saĝeco, degnaj estri niajn laborojn, prilumu nin per via lumo, disipu la tenebrojn kiuj kaŝas la veron kaj lasu nin ekvidi iun el viaj perfektaj planoj de tiu ĉi saĝeco pere de kiu vi mastrumas la mondojn, por ke ni ĉiam pli degnaj je vi, povu celebri per himnoj senfinaj la universalan harmonion kiun via ĉeesto transdonas al la naturo.

Venerindaj Fratoj Majstroj diskretaj ekstaru kaj en ordo.

Granda Kreinto de la Mondo, kiun oni preĝe alvokas sub malsamaj nomoj, kaj kiu regas sole, ĉiopova kaj nemodifebla patro de la naturo, fonto de la lumo, supera leĝo de la universo, ni vin salutis.

Pieni di riconoscenza, per la tua bontà, ti rendiamo grazie, ed al momento di sospendere i nostri lavori, che non hanno altro scopo che la gloria del tuo nome ed il bene dell'umanità.

Ti supplichiamo di vegliare sempre sui tuoi figli, togli dai loro occhi il velo fatale dell'inesperienza, illumina la loro anima, lascia loro intravedere qualcuno dei piani perfetti di quella saggezza con la quale governi i mondi.

Affinché degni di te possiamo cantare con inni infiniti le tue opere meravigliose e celebrare, in un coro eterno, l'universale armonia che la tua presenza imprime alla natura.

Gloria a te Signore, Grande Artefice dei mondi,

Gloria al tuo nome,

Gloria alle tue opere.

Proseguiamo nella lettura della *Preghiera* – traduzione di servizio, già in Astori (2006a,b):

A Te non veniamo con credo nazionale,
con dogmi di cieco fervore:
scema ora ogni disputa religiosa
e regna solo il credo del cuore.
Con esso, che è uguale in tutti,
con esso, il piú vero, combattente senza
[imposizione,
stiamo ora, figli dell'intera umanità,
presso il Tuo altare.

Hai creato l'umanità in modo perfetto e bello,
ma questa si è divisa in lotta;
un popolo attacca crudelmente un popolo,
il fratello attacca il fratello come sciacallo.
Oh, chiunque tu sia, Forza misteriosa,
ascolta la voce della preghiera sincera,
restituisce la pace ai figli
della grande umanità!

Giurammo di impegnarci, giurammo di
[lottare,
per riunire l'umanità.
Sostienici, Forza, non lasciarci cadere
ma lasciaci vincere la barriera;
dona bene al nostro lavoro,
dona forza al nostro fervore,

Plenaj je rekono por via boneco, ni dankas al vi, kaj en la momento de la ĉesigo de niaj laboroj, kiuj ne havas alian celon ol la gloro de via nomo kaj la bono de la homaro. Ni preĝas vin prigardi ĉiam viajn filojn, forprenu de iliaj okuloj la fatalan vualon de la nesperto, iluminu ilian animon, lasu al ili ekvidi iun el viaj perfektaj planoj per kiuj vi regas la mondojn.

Por ke ni, indaj je vi, povu kanti per senfinaj himnoj viajn mirindajn verkojn kaj celebri, per eterna ĥoro, la universalan harmonion kiun via ĉeesto transdonas al la naturo.

Gloron al vi Sinjoro, Granda Kreinto de la mondo,

Gloron al via nomo,

Gloron al viaj verkoj.

Ni daŭrigu la legadon de la *Preĝo*:

Al Vi ni ne venas kun kredo nacia,
kun dogmoj de blinda fervoro:
silentas nun ĉiu disput' religia
kaj regas nun kredo de koro.
Kun ĝi, kiu estas ĉe ĉiuj egala,
kun ĝi, la plej vera, sen trudo batala,
ni staras nun, filoj de l' tuta homaro
ĉe Via altaro.

Homaron Vi kreis perfekte kaj bele,
sed ĝi sin dividis batala;
popolo popolon atakas kruele,
frat' fraton atakas ŝakale.
Ho, kiu ajn estas Vi, forto mistera,
auskultu la vocon de l' preĝo sincera,
redonu la pacon al la infanaro
de l' granda homaro!

Ni ĵuris labori, ni ĵuris batali,
por reunuigi l' homaron.
Subtenu nin Forto, ne lasu nin fali,
sed lasu nin venki la baron;
donacu Vi benon al nia laboro,
donacu Vi forton al nia fervoro,
ke ĉiam ni kontraŭ atakoj sovaĝaj

ché sempre contro attacchi selvaggi
rimaniamo coraggiosi.

Terremo altissimo il verde stendardo;
esso indica il bene ed il bello.
La Forza misteriosa del mondo ci benedirà,
e raggiungeremo la nostra meta.
Abatteremo i muri fra i popoli,
ed essi rovineranno rumorosamente
e cadranno per sempre, e Amore e Verità
inizieranno a regnare sulla Terra.

Si uniscano i fratelli, si intreccino le mani,
avanti con armi di pace!
Cristiani, ebrei o maomettani
noi tutti siamo figli di Dio.
Ricordiamoci sempre del bene dell'umanità,
e malgrado gli ostacoli, senza soste e fermate
indirizziamoci ostinati al fine fraterno
avanti, senza fine!

Proprio questa ultima strofa, in particolare, fu esclusa dalla lettura, e considerata tanto esoterica, nel senso etimologico del termine, da non essere nemmeno pubblicata nella *Crestomazia* dell'Esperanto: forti sono l'ammiccamento alla massonica parabola dell'anello (*Ringparabel*) di Lessing³⁷, o ancora i rimandi a tutta una produzione poetica di cui *The Mother Lodge* di Kipling è esempio fra i più chiari³⁸.

Ma ancora si riscontrano rimandi massonici nell'intera produzione poetica di Zamenhof.

La Speranza, *La Espero*, inno del Movimento fin dal primo congresso universale, presenta molti aspetti di carattere iniziatico: il "nuovo sentire", quel desiderio di palingenesi che avrebbe migliorato il mondo nella diffusione degli ideali culturali e umani che informano il Movimento; quella "facenda, la cosa di cui ci si occupa", è "la causa" (*afero*) per cui gli Esperantisti si battono, quell'impegno di difficile resa racchiuso nelle espressioni "nova sento", Nuovo Sentimento, "interna ideo", Idea Interna, che dal problema linguistico passa ad affrontare le tematiche di uguaglianza,

nin tenu kuraĝaj.

La verdan standardon tre alte ni tenos;
ĝi signas la bonon kaj belon.
La Forto mistera de l' mondo nin benos,
kaj nian atingos ni celon.
Ni inter popoloj la murojn detruos,
kaj ili ekkrakos kaj ili ekbruos
kaj falos por ĉiam, kaj amo kaj vero
ekregos sur tero.

Kunigu la fratoj, plektiĝu la manoj,
antaŭen kun pacaj armiloj!
Kristanoj, hebreoj aŭ mahometanoj
ni ĉiuj de Di' estas filoj.
Ni ĉiam memoru pri bon' de l' homaro,
kaj malgraŭ malhelpoj, sen halto kaj staro
al frata la celo ni iru obstine
antaŭen, senfine!

Ĝuste tiu ĉi lasta strofo, aparte, estis ekskludita de la legado, kaj konsiderita tiom esotera, en la etimologia senso de la termino, ke oni eĉ ne publikis ĝin en la *Krestomatio de Esperanto*: fortaj estas la palpebrumo al la framasona ringoparabolo de Lessing⁴¹, aŭ ankoraŭ al la tuta poezia verkado kies *The Mother Lodge*, La Patrino Logio, de Kipling estas la ekzemplo inter la plej klaraj⁴².

Sed ankoraŭ oni renkontas framasonajn resendojn en la tuta poezia produktado de Zamenhof.

La Espero, himno de la Movado ekde la unua universala kongreso, prezentas multajn aspektojn de inica karaktero: la "nova sento", tiu ĉi deziro de palingenezio kiu plibonigintus la mondon pere de la disvastiĝo de la kulturaj kaj homaj idealoj kiuj direktas la Movadon, tiu "afero, la farindaĵo al kiu oni dediĉas siajn fortojn", estas "la kialo" por kiu la Esperantistoj batalas, tiu engaĝiĝo kiun oni malfacile tradukas per la esprimoj "nova sento", "interna ideo", kiu komencante de la lingva problemo iras alfronti la temojn de egaleco, tolero, frateco, digneco, valoro kaj respekto de la

tolleranza, fratellanza, dignità, valore e rispetto dell'essere umano e che spesso è accompagnato dall'aggettivo *sankta* "santo, sacro" a ulteriore testimonianza dell'impegno etico e totale del Movimento; il "circolo familiare", i *gesamideanoj*, i partecipi dell'Idea, che, uniti come fratelli, si impegnano per coltivare l'Ideale esperantista e rendere il mondo partecipe di esso, in quell'attività in cui sono spesso definiti (*kun*)*batalantoj*, (con)battaglieri.

Al la fratoj, Ai Fratelli, poi, è una sorta di canto massonico al modo goethiano³⁹. Da sottolineare il tema della luce, l'opposizione veglia-sonno, il valore del "lavoro", l'esortazione all'unità, l'impegno "per una bella speranza", tutti temi cari alle idee libero-muratorie.

Vi è poi, *last but not least*, l'aspetto linguistico e simbolico. Fra le parole del minimo lessico di base del *Fundamento* del 1905 si riscontrano i termini *framasono* e *loĝio*, troppo specifici per non essere profondamente 'interni' alla visione zamenhofiana. Indicativa, e significativa a riguardo, è poi una frase quale '*La bona genio de l'homaro vekigis*', il buon genio dell'umanità si è svegliato, curiosamente ravvisabile nell'introduzione al *Dua Libro de l' Lingvo Internacia*, il Secondo Libro della Lingua Internazionale, di patina terminologica e ideale chiaramente libero-muratoria.

La stella a cinque punte, poi, e il verde rimandano al simbolismo massonico: questo è il colore - prima ancora che della speranza - della transizione, della trasformazione e della trasmutazione; l'altra, detta anche Pentagramma o Pentalfa, o ancora Stella del microcosmo (le cinque punte corrisponderebbero alle quattro membra e alla testa dell'uomo che diventerà 'integrale', ossia 'iniziato', diretta emanazione del G.A.D.U.) è per i Massoni simbolo della potenza creatrice umana alla base della possibilità di innalzamento dell'attività profana a piani di sempre maggiore grandezza e nobilitazione di essa⁴⁰.

Significativo e simbolico risulta, a chiudere, il fatto che nel 1959, in occasione del

homa estaĵo kaj kiu ofte estas akompanata de la adjektivo *sankta* por ankoraŭfoje atesti la etikan kaj totalan sindevigon de la Movado; la "rondo familia", la aro de la *gesamideanoj* kiuj partoprenas en la Ideo kaj kiuj, unuiĝintaj kiel fratoj, engaĝiĝas kultivi la esperantistan Idealon kaj sciigi ĝin al la mondo, en tiu agado en kiu ili ofte estas diritaj (*kun*)*batalantoj*.

Al la fratoj, poste, estas iaspeca framasona kanto je la maniero de Goethe⁴³. Substrekindas la temo de la lumo, la opozicio maldormo-dormo, la valoro de la "laboro", la instigo al unueco, la engaĝiĝo "favore de bela espero", temoj karaj al la ideoj liber-masonistaj.

Fine, sed ne malgrave, estas la lingva kaj simbola aspekto. Inter la vortoj de la minimuma vortlisto de la *Fundamento* de 1905 oni trovas la terminojn *framasono* kaj *loĝio*, tro specifaj por ne esti profunde "interne" en la plano de Zamenhof. Malkaŝiga kaj signifa laŭ tiu ĉi aspekto, estas krome la frazo '*La bona genio de l'homaro vekigis*' kiun oni strange rekonas en la enkonduko de la *Dua Libro de l' Lingvo Internacia*, terminologie kaj ideale tre proksima al la framasonistoj.

La stelo kun la kvin pintoj kaj la verdo resendas al la framasona simbolismo: tiu ĉi estas la koloro - antaŭ ol esti tiu de la espero - de la transiro, de la transformiĝo kaj de la transmutacio; kromnomita ankaŭ Pentagramo aŭ Pentalfa, aŭ ankoraŭ Stelo de la Mikrokozmo (la kvin pintoj korespondus al la kvar membroj kaj al la kapo de la homo kiu iĝos 'integra', tio estas 'inicita', rekta emanado de GADU) estas por la Framasonoj simbolo de krea homa povo kiu troviĝas je la bazo de la ebleco levi la profanan agadon al niveloj ĉiam pli altaj kaj noblaj⁴⁴.

Signifoplena kaj simbola estas, por fini, la fakto ke en 1959, okaze de la centjara

centenario della nascita, il Comitato Esecutivo dell'Unesco, associazione non lontana – per storia e ideali – da matrici massoniche, abbia dichiarato Zamenhof “una delle grandi personalità dell'Umanità”, incoraggiandone le celebrazioni.

Chiudiamo citando del materiale inedito proveniente da una ‘tavola’⁴⁵, pervenutami, insieme a molti altri dei materiali che ho utilizzato per stendere questo contributo, in una busta recapitatami anonimamente nel 2003⁴⁶; mi ha poi confermato un amico, oggi scomparso e che avrebbe gradito l'anonimato, che il contenuto che riproduco era stato in parte distillato da Dazzini⁴⁷ e da altri ‘amici’ a lui vicini, e recentemente riadattato e riproposto. Dopo avere presentato l'esperanto da un punto di vista storico, inquadrandolo anche nelle sue origini massoniche, e dopo averne sintetizzato la situazione odierna⁴⁸, l'Autore del *pamphlet* così si esprime nella chiusa, dal titolo “Quale futuro”:

Un possibile futuro è certo l'inversione di tendenza: se la strada di mistificare le origini ha portato al fallimento, non è detto che l'inverso, il recupero della Tradizione, non possa rigenerare le forze e riportare il progetto sulla giusta via. La riconquista della storia e degli intenti non può che essere attuato dalla Massoneria, o meglio da Massoni.

Il progetto può, a prima vista, sembrare ambizioso: mirare all'Esperanto come lingua di lavoro dell'O.N.U., del Parlamento Europeo, delle Associazioni internazionali. La strada è ardua, ma non impossibile.

È fondamentale l'esistenza di un nucleo qualificato, culturalmente preparato: se da ogni loggia emergesse un gruppo di persone, anche minimo, che si facesse promotore nel suo territorio di una “piccola” rivoluzione, affiancandosi, dove già esistesse una realtà esperantista, in modo equilibrato, rispettoso e soprattutto discreto (aristotelicamente parlando, l'essere massone, in questo caso, seppur fondamentale è solo un accidente, mentre la sostanza è la capacità umana), il processo non avrebbe difficoltà a partire.

naskiĝdatreveno, la Plenumkomitato de Unesko, asocio ne malproksima – je historio kaj idealoj – al framasonaj devenoj, deklaris Zamenhof “unu el la grandaj eminentuloj de la Homaro”, kuraĝigante la celebradojn honore al li.

Ni konkludas citante ankoraŭ ne eldonitan materialon kiu devenas de ‘tablo’⁴⁹ kaj atingis min kune kun multe da informoj kiujn mi uzis por verki ĉi tiun mian kontribuon, en fermita koverto liverita al mi anonime en 2003⁵⁰; poste amiko, nun jam forpasinta kaj kiu deziris resti sen nomo, konfirmis ke la enhavo kiun mi reproduktas estis parte verkita de Dazzini⁵¹ kaj de aliaj ‘amikoj’ tre proksimaj al li, antaŭ nelonge readaptita kaj reproponita. Post mia prezentado de esperanto laŭ historia vidpunkto, parolante ankaŭ pri ĝiaj framasonaj originoj, kaj post sintezo de la hodiaŭa situacio⁵², la Aŭtoro de tiela pamphleto esprimas sin en la ferma parto, sub la titolo “Kiu estonto”:

Ebla estonto estas certe la inversiĝo de la tendenco: se la vojo al la mistifiko de la originoj kaŭzis la malsukceson, ne certas ke la inverso, la remalkovro de la Tradicio, ne povas refortiki la fortojn kaj reporti la projekton sur la ĝustan vojon. La rekonkero de la historio kaj de la intencoj ne povas esti ne farota de la Framasonaro, aŭ pli bone de la Framasonoj.

La projekto povas, unuavide, ŝajni ambicia: celi Esperanton kiel laborlingvo de UN, de la Eŭropa Parlamento, de la internaciaj Asocioj. La vojo estas malfacila, tamen ne malebla.

Nepre necesa estas la ekzisto de kvalifikita kerno, kulture preparita: se el ĉiu loĝio emerĝus aro da homoj, eĉ minimuma, kiuj iĝus iniciatoro en sia teritorio de iu “malgranda” revolucio, alflankiĝante al esperantista realeco tie kie ĝi jam ekzistas, ekvilibre, respektoplena kaj precipe diskrete (parolante laŭ Aristotele, la framasona estaĵo, en tiu ĉi kazo, kvankam nepre necesa estas nur akcidenso, dum la substanco estas la homa kapacito), la proceso ne havus malfacilaĵojn ekstarti.

Retrovita la kapilarecon en la teritorio, bazita – plejgrave – sur forto de klara mond-

Una ritrovata capillarità sul territorio, basata – ciò che è più importante – sulla forza di una chiara visione del mondo, potrebbe essere l’inizio dell’inversione di tendenza. Il primo passo da fare, a livello internazionale, è sensibilizzare le varie obbedienze nel mondo, così che il progetto assuma rilevanza planetaria; da non dimenticare l’importanza della sensibilizzazione delle grandi realtà internazionali non solo istituzionali: Rotary, Lions, Croce Rossa, Scouts, etc. In ogni singolo Paese sarebbe essenziale trasformare l’Esperanto in una possibilità di lavoro, così che divenga realtà produttiva: nell’ambito linguistico (traduzioni), dell’insegnamento, del turismo, del commercio. Accanto a una crescita pratica si dovrà mirare a un intento più gravoso: il riconoscimento, a livello internazionale, del movimento esperantista come persona giuridica e soggetto di diritto internazionale: solo la reale esistenza di consolati (che già potrebbero cominciare a essere costituiti in un’attuazione più pratica) permetterebbe l’affermazione della lingua nelle realtà diplomatiche, passo fondamentale per un riconoscimento del valore internazionale dell’Esperanto.

Mentre si lavora a questa finalità è importante da subito creare almeno delle “ambasciate culturali”: appoggiandosi a centri che permettano una presenza locale compiuta, per poi iniziare l’acquisto di sedi.

Fondamentale, per una riflessione su questo tipo di futuro possibile, lo studio del movimento sionista (in particolare per comprendere certi aspetti del popolo esperantista che non sarebbero di danno a un progetto come quello appena accennato)⁵³, l’approfondimento delle strutture politiche palestinesi prima dell’ottenimento di una terra, la formazione e la struttura dell’Ordine dei Cavalieri di Malta, persona giuridica e soggetto di diritto internazionale. Un altro aspetto importante è l’analisi della Rotary Foundation, il “braccio secolare” del Rotary International che ha saputo radicarsi con forza e con capillarità nel mondo offrendosi per l’Associazione che lo ha iniziato come strumento fondamentale di diffusione di essa.

L’alfabetizzazione linguistica non è un problema: senza contare il fatto che l’Esperanto è stato pensato come lingua “facile”, la vera ri-

percepto, povus komenco la inversiĝo de tendenco. La unua paŝo farenda, je internacia nivelo, estas sentivigi la malsamajn obeemojn en la mondo, tiel ke la projekto alprenu planedan gravecon; oni ne forgesu la gravecon sentivigi la grandajn internaciajn neinstitutiajn realaĵojn: Rotary, Lions, Ruĝa Kruco, Skoltoj, ktp. En ĉiu unuopa Lando estus gravege transformi Esperanton en laboreblecon, tiel ke ĝi fariĝu produktiva realeco: en la kampo de la lingvo (tradukoj), de la instruado, de la turismo, de la komerco. Flanke de praktika kreskado oni devos trafi pli gravan celon: la rekonon, je internacia nivelo, de la esperantista movado kiel jura persono kaj subjekto de internacia rajto: nur la reala ekzisto de konsulejoj (kiuj jam povus ekkonstituiĝi je pli praktika realigo) permesus prestiĝon de la lingvo en la diplomatiaj realecoj, nepre grava paŝo al agnosko de la internacia valoro de Esperanto.

Dum oni laboras por tiu ĉi celo estas grave jam nun krei almenaŭ “kulturajn ambasadejojn”: apogante sin al centroj kiuj permesas establitan lokan ĉeeston, por poste komenci la aĉetadon de sidejoj.

Nepre necesa, por prikonsidero pri tiu ĉi speco de ebla estonto, la studo de la cionista movado (precipe por kompreni apartajn aspektojn de la esperantista popolo kiuj ne endanĝerigus projekton kiel tiun ĵus tuŝetitan)⁵⁵, la pliprofundigon de la palestinaj politikaj strukturoj antaŭ ol ricevi la teronon, la formadon kaj la strukturon de la Ordeno de la Kavaliroj de Malto, jura persono kaj subjekto kun internacia rajto. Alia grava aspekto estas la analizado de la Rotaria Fondumo, la “enmonda” brako de Rotario Internacia kiu kapablis enmeti radikojn kun forto kaj kapilareco en la mondon proponante sin por la Asocio kiun ĝin iniciatis kiel nepre necesa instrumento de disvastigo de ĝi.

La lingva alfabetigo ne estas problemo: sen konsideri la fakton ke Esperanto estis pensita kiel “facila” lingvo, la vera revolucio en la laboro de varbemo ne estas divastigi la lingvon sen ideala bazo, kiel estas okazanta hodiaŭ, sed celi al sensibiligo pri la valoroj kiujn ĝi enhavas, post ilia brakumado la lingvo estas tut-simpla konkludo. Fiksita rubriko en ĵurnalo je nacia eldonnombro povus esti ne neglektenda

voluzione nell'opera di proselitismo non è diffondere la lingua senza una base ideale, come avviene oggi, ma puntare sulla sensibilizzazione ai valori che sottende, una volta abbracciati i quali la lingua è una mera conseguenza. Una rubrica fissa su qualche giornale di tiratura nazionale potrebbe essere una strategia da non trascurare.

Il primo passo è valutare quanti sono potenzialmente disponibili a un esperimento di questo tipo, per poi insieme considerare più chiaramente mezzi e strategie. La casella postale [...] di [...] attende idee, curricula e richieste di informazioni di quanti fossero stati attratti dalle note di queste pagine. Qualora il numero fosse sufficiente a giustificarlo, sarebbe forse possibile dedicare un breve spazio mensile nella rivista alla cultura esperantista, così anche da poter dibattere i temi proposti. È fondamentale poi studiare tempi e luoghi per un congresso.

Forse è vero, come afferma il *samideano* Chiti-Batelli, che il tempo non gioca a favore, ma se l'impegno è rapido e ben calibrato tutto è ancora da giocare. È per certi versi profetico un testo apparso lo scorso anno, dal titolo disincantato *L'Esperanto vincerà nonostante gli Esperantisti*⁵⁴: forse l'ipotetica svolta qui appena abbozzata potrebbe esserne la testimonianza più reale e concreta.

Ulteriori letture / Pluaj legaĵoj

Per i lettori più volenterosi di approfondire l'argomento, vista la variegata letteratura di difficile reperibilità, si consigliano in particolare i seguenti testi, in ordine alfabetico: Amouroux (1995), Astori (2006a,b), Astori (2007), Astori (2008a), Astori (2010), Dosch (1999), Gobbo (1998), Van Kleef (1965), Vitali (1998).

strategio.

La unua paŝo estas prijuĝi kiom da homoj estas potenziale pretaj je tiuspeca esperimento, por poste kune konsideri pli klare ilojn kaj strategiojn. La poŝtfako [...] de [...] atendas ideojn, kariertabelojn, vivpriskribojn kaj informpetojn de tiuj kiuj estas allogitaj de la notoj de tiuj ĉi paĝoj. Kazo ke la nombro ne estos sufiĉe granda por pravigi, eble oni povus dediĉi mallongan ĉiumonatan spacon en revuo al la esperantista kulturo, tiamaniere ankaŭ ebligante debati pri la proponitaj temoj. Estas nepre necese studi tempojn kaj lokojn por iu kongreso.

Eble veras, kiel asertas samideano Chiti-Batelli, ke la tempo ne ludas favore, tamen se la engaĝiĝo estas rapida kaj bone mezurita, ĉio estas ankoraŭ farebla. Estas iamaniere profetema teksto kiu aperis pasintjare, sub senreva titolo *Esperanto venkos malgraŭ la esperantistoj*⁵⁶: eble la hipoteza vojturniĝo ĉie tie apenaŭ skizita povus esti ĝia plej reala kaj konkreta atesto.

Por la plej scivolemaj legantoj pri la temo, konstatite la bunta kaj malfacile trovebla literaturo, oni konsilas la sekvantajn tekstojn, alfabetorde: Amouroux (1995), Astori (2006a,b), Astori (2007), Astori (2008a), Astori (2010), Dosch (1999), Gobbo (1998), Van Kleef (1965), Vitali (1998).

Note / Notoj

¹ “A cavallo del volgere del secolo, il mondo vive un momento di grande fermento, pervaso di ottimismo e positività: nel 1900 si fonda l’Associazione internazionale delle accademie scientifiche, mentre il telefono e il telegrafo iniziano una prima sorta di globalizzazione, almeno nell’ambito della comunicazione. Un titolo come quello di *The Wonderful Century*, scritto dal biologo darwinista Alfred Russel Wallace, è indicativo del clima di debordante entusiasmo verso il progresso che informa gli inizi del Novecento. All’esposizione Universale di Parigi, quella in cui si celebra l’elettricità come la nuova energia misteriosa, materialmente e simbolicamente indice del trionfo illuminista della luce sulle tenebre, Alexandre Millerand, ministro del commercio, affermerà:

Mentre crescono all’infinito l’intensità e la potenza della vita, la stessa morte indietreggia davanti alla marcia vittoriosa dello spirito umano, il male afferrato alle sue origini, isolato, cede, ed ecco che compare all’orizzonte l’epoca felice nella quale le epidemie che devastavano le città e decimavano i popoli non saranno più che dei ricordi spaventosi, come le leggende del passato.

In questo secolo che sarà globale già agli occhi dei presenti, una sorta di globalizzazione *ante litteram* che guadagnerà al mondo la pace universale e un ritorno (se non meglio, un raggiungimento) all’età dell’oro - si riunisce nel 1899 la prima Conferenza dell’Aja sul tema della pace nel mondo -, l’idea che l’uomo possa vincere la natura certo influirà anche sulla visione linguistica, aprendo all’accettazione delle diverse forme di pianificazione”: Astori (2008b).

² In uno dei suoi ultimi progetti (profetico, si direbbe, con gli occhi dei posteri) Zamenhof (1918) dichiara la sua volontà di dibattere, in un convegno, della religione neutralmente umana, così affermando:

Il più grande mezzo di divisione dell’umanità e di conseguenza anche la più grande causa di infelicità dell’umanità è la diversità delle lingue e delle religioni degli uomini. Ma mentre la lingua normalmente separa solo un paese da un altro, la religione separa i figli della stessa terra e sostiene tra loro un odio e un’inimizia costanti. La lingua separa solo per poco tempo, poiché ogni nuovo immigrato presto si appropria della lingua della sua nuova patria; se la diversità della sua religione e di conseguenza anche delle sue tradizioni e usanze familiari non sostiene né in lui né nella sua famiglia il sentimento costante di appartenenza a un popolo [...].

Nell’Agosto dell’anno 1915 noi abbiamo intenzione di organizzare in una delle città della Svizzera un congresso per la creazione di una religione neutralmente umana [...]. Per facilitare e organizzare il lavoro del congresso, il Comitato Organizzatore presenterà al congresso il progetto che viene presentato più sotto dall’insieme dei principi, che consiglia di accettare come base per la nascita di una religione neutralmente umana. Riguardo ciascun paragrafo della base di quel progetto sarà organizzata una discussione dettagliata e una votazione, dopo che nel progetto saranno realizzati tutti i cambiamenti, cancellazioni o aggiunte, che si mostreranno utili, e allora sarà fissata la forma definitiva della base religiosa.

³ “Kiam finiĝas la jarcento la mondo vivas momenton de granda ekscitiĝo, penetrata de optimismo kaj pozitiveco; en 1900 fondiĝas la *Association internationale des Académies*, dum la telefono kaj la telegrafo komencas iun specon de globaligo, almenaŭ en la kadro de la komunikado. Verkaĵo kia *Wonderful Century*, de la darvina biologo Alfred Russel Wallace, montras, en 1898, la etoson de fortega entuziasmo direktita a la progreso kiu konformigas la komencon de la dudeka jarcento. Ĉe la Universala Ekspozicio de Parizo, en kiu oni celebras la elektron kiel la novan misteran energion, materie kaj simbole indiko de la klerisma triumfo de la lumo super la tenebroj, Alexandre Millerand, ministro pri komerco, asertos:

Dum la intenseco kaj la potenco de la vivo estas kreskantaj senfine, la morto mem retroiras antaŭ la venka marŝado de la homa spirito, la malbono kaptita je siaj originoj, izolita, cedas, kaj jen ĉe la horizonto aperas la feliĉa epoko dum kiu la epidemioj, kiuj reunuigis la urbojn kaj ekstermis la popolojn, estos nur legendoj de la pasinteco.

En tiu ĉi jarcento kiu estos ‘tutmonda’ jam en la okuloj de la samtempoj, en iu speco de *antaŭtempa* globaligo kiu devintus akirigi al la homaro la universalan pacon kaj iun revenon (eble pli precize, iun atingon) al la ora erao (sufiĉas pensi pri la spirito kaj al intencoj de la konferencoj de Hago), la ideo ke la homo sukcesos venki la naturon certe influos ankau la lingvan vidon, malfermante sin al akceptado de malsamaj formoj de planado”: Astori (2008b).

⁴ En unu el siaj lastaj projektoj (profeta, oni dirus, per la okuloj de la posteuloj) Zamenhof (1918) asertas sian volon diskuti, ene de kunveno, la ‘neŭtrale-homan religion’, dirante:

La plej granda disigilo de la homaro kaj sekve ankau la plej granda malfeliĉo de la homaro estas la diverseco de la lingvoj kaj religioj de la homoj. Sed dum la lingvo ordinare disigas nur landon de lando, la religio disigas la filojn de la sama lando kaj subtenas inter ili konstantan malamon kaj malamikecon. La *lingvo* disigas nur *mallongatempe*, tĉar tĉiu nova enmigrinto

baldaw aligas al si la lingvon de sia nova patrujo; se malsameco de lia religio kaj sekve ankaw de liaj familiaj moroj kaj tradicioj ne subtenas en li kaj en lia familio la konstantan senton de genta aparteco [...].

En aŭgusto de la jaro 1915 ni intencas aranĝi en unu el la urboj de Svisujo kongreson por la kreo de newtrale-homa religio [...]. Por plifaciligi kaj ordigi la laboron de la kongreso, la Organiza Komitato prezentos al la kongreso la malsupre donitan projekton de principaro, kiun ĝi konsilas akcepti kiel *bazon* por la estonta newtrale-homa religio. Pri tĉiu paragrafo de tiu projektata bazo estos aranĝita detala diskuto kaj votĉdono, post kiuj en la projekto estos faritaj tĉiuj ĉanĝoj, elyetoj aw aldonoj, kiuj montriĝos utilaj, kaj tiam estos fiksita la definitiva formo de la religia bazo. [*tiel skribite*]

⁵ Questa idea che

la lingua in se stessa è solo una lingua, ma, tanto che essa sia nazionale come internazionale, nasconde in sé determinati sentimenti, idee o anche obiettivi

come delineato nella classica definizione di Idea Interna tratta dal classico Kőkény and Bleiber (1933) ripresa da Chiti-Batelli (1999, 69), è ben testimoniata dal clima del Congresso del 1906, nella cui prolusione Zamenhof affermava fra l'altro:

a operar costantemente per l'esperanto ci spinge non il pensiero della sua utilità pratica, ma solo il pensiero della santa, grande, fondamentale idea che la lingua internazionale contiene in sé. Quest'idea – voi lo comprendete bene – è quella della fratellanza e della giustizia fra tutti i popoli. Essa ha accompagnato l'esperanto dal primo momento della sua nascita fino ad oggi. Essa ha animato l'autore dell'esperanto, fin da quando era ancora fanciullo [...]

Questo afflato etico-mistico accompagnerà Zamenhof fino agli ultimi anni della vita, come testimonia A. Zamenhof (1960, 39):

L'idea dell'Homaranismo occupava molto mio padre in quel periodo. Sognava di fondare “un centro culturale linguisticamente neutrale, dove gli adepti della etica puramente umana potessero riunirsi per discutere di diverse questioni”. Intendeva fissare “giornate d'appuntamento” per tale fine. I simpatizzanti della Idea si sarebbero ritrovati per dibattiti amichevoli “per esercitare il cuore e lo spirito.”

⁶ Tiu ĉi ideo ke

la lingvo en si mem estas nur unu lingvo, tamen kaj ĝi estas nacia kaj internacia, kaŝas en si mem determinajn sentojn, ideojn kaj celojn

kiel oni klarigas en la klasika difino de 'interna ideo' eltirita de la klasiko Kőkény and Bleiber (1933), ripetita de Chiti-Batelli (1999, 69) estas atestita bone da la etoso de la Kongreso de 1906, en kies antaŭparolo Zamenhof interalie asertis (Zamenhof, 1929, 372):

ni ĉiuj konscias tre bone, ke al laborado por Esperanto instigas nin ne la penso pri praktika utileco, sed nur la penso pri la sankta, granda kaj grava ideo, kiun lingvo internacia en si enhavas. Tiu ĉi ideo – vi ĉiuj scias ĝin tre bone – estas frateco kaj justeco inter ĉiuj popoloj. Tiu ĉi ideo akompanadis Esperanto de la unua momento de ĝia naskiĝo ĝis la nuna tempo. Ĝi instigis la aŭtoron de Esepranto, kiam li estis ankoraŭ malgranda infano [...]

Tiu ĉi etiko-mistika inspiro akompanos Zamenhof ĝis la lastaj vivojaroj, kiel atestas A. Zamenhof (1960, 39):

La ideo de homaranismo multe okupis mian patron en tiu ĉi epoko. Li revis pri fondĝo de “neŭtrallingva kulturejo, kie la adeptoj de la pure homa etiko povus kuniĝi por diskuti pri diversaj demandoj”. Dume li intencis aranĝi “akcepttagojn” por tiu ĉi celo. La simpatiuloj de la ideo kolektiĝus por amikaj interparoladoj “por ekzerci la koron kaj la spiriton”.

⁷ Cfr. almeno Moramarco (1995, 354), che così sintetizza, introducendo il capitolo “Massoneria e fratellanza linguistica: contributi massonici alla lingua esperanto”:

Uno dei campi dell'azione cosmopolita nei quali l'intervento diretto di singoli Liberi Muratori s'è fatto più vivacemente sentire è senz'alcun dubbio quello linguistico, segnatamente attorno al progetto esperantista, che dal 1889 catalizza le energie di numerosi – ancorché minoritari – “cittadini del mondo”, impegnati a realizzare un simbolismo operativo – oltre che una prassi semiologica – del linguaggio, teso a restaurare, mediante una comunanza “radicale” ricercata nella diaspora degli idiomi e poi condensata in un canovaccio strutturale fondato su criteri di razionalità, semplicità e creatività, la condizione “prebabelica” della comunicazione umana.

⁸ (AA.VV., 1974, 179); Beretta (1994); Berényi (1995b,a). Riportiamo poi un passo da Messori (1991) che, nell'emblematica opposizione di certa parte del Cattolicesimo alle matrici culturali del progetto esperantista, le conferma indirettamente:

[...] La discussione nella Chiesa non dovrà dimenticare ciò che il libro di Lamberti (1991) documenta in modo entusiastico e che invece dovrebbe rendere assai cauto un cristiano che non abbia abdicato alla sua fede. Zamenhof, cioè, dichiarò sempre di volere mettere a disposizione dei popoli una lingua “neutrale”; in realtà, confidandosi con gli amici (o uscendo allo scoperto solo dietro pseudonimi) rivelò il suo vero scopo: l’Esperanto come mezzo per diffondere nel mondo un ebraismo “semplificato” che chiamò prima Hillelismo e poi Homaranismo. Definì egli stesso il primo come “un monoteismo ebraico, filosoficamente puro, retto dal principio di Hillel (un rabbino fariseo dei tempi di Gesù, n.d.r.) secondo il quale tutta la Legge consiste nel non fare agli altri ciò che non vorremmo per noi stessi”. L’Homaranismo significa “umanitarismo” e non è che un Hillelismo ancor più aderente a quella “religione dell’umanità”, a quello “spiritualismo etico” nel quale ogni diversità tra le fedi è condannata come “fanatismo” e che contrassegna la religiosità massonica, cui Zamenhof non era estraneo. Non a caso, quel Tolstoj di cui ogni cristiano “verace” dovrebbe diffidare, fu subito esperantista convinto; e lo furono quei borghesi “illuminati”, in Loggia, che, a colpi di buone parole, portarono alla guerra fratricida. Stando a Zamenhof stesso, l’esperanto ha “un’idea interna” - quella, appunto, di un “umanesimo ebraico” - che non deve essere proclamata subito né a tutti per non intralciare la penetrazione della lingua che a quella “idea” dovrebbe portare. Discutendo, come doveroso, di questo possibile mezzo per unire di più anche i credenti, occorrerà non dimenticare un simile “segreto”, per valutarne i possibili effetti. Simbolo - voluto da Zamenhof, che impose ad amici e collaboratori di tacere la sua origine ebraica - del Movimento Mondiale Esperantista è una stella verde a cinque punte: lo stesso, cioè, della Massoneria Iniziatica e dei suoi Alti Gradi: i più impenetrabili. Forse ciò non conta rispetto ai vantaggi che questa lingua può dare. O invece, chissà, anche questo potrebbe avere effetti in una Chiesa già tentata di “umanesimo”. Bisogna pensarci bene.

⁹ Così illustra Moramarco (1995, 355):

La Lega Massonico-Esperantista fu fondata nel 1905, e nel suo tragitto storico ha funto da ponte fra Massoni regolari e irregolari – per questo la Gran Loggia d’Inghilterra, legata alla tradizionale pratica del disconoscimento di tutti i gruppi irregolari o illegittimi, non ha mai favorito l’opera della Lega), da agenzia-viaggi per i figli di Massoni e da centro di assistenza turistica in generale (secondo una prassi di intervisitazione molto diffusa nel mondo esperantista), da luogo di gemellaggi fra Logge, ecc.: cfr. L.U.F. - *La Ligue Universelle des Francs-Maçons - Universala Framasona Ligo* (in *Humanisme*, aprile 1976, p. 13); il gruppo italiano, oggi inoperante ma negli scorsi decenni promotore di varie iniziative, deliberò di ancorarsi alla regolarità affermando, nell’art. 1 del suo Statuto, di essere “...una associazione fondata da Liberi Muratori regolari associati a titolo individuale” avente per scopo “... il miglioramento e lo sviluppo delle relazioni tra Massoni del mondo intero”. Uno degli animatori dell’esperimento massonico-esperantista italiano fu il Fratello Carlo Gentile, che per un “numero unico” pubblicato dal gruppo scrisse una Lettera per un dialogo sul tema ..., nella quale proponeva la riflessione linguistica quale occasione per la definizione di possibili “unità concettuali” sottostanti le sovente contraddittorie posizioni dialogiche.

Ulteriori informazioni si traggono da Kókény and Bleiber (1933) coll. 536-537:

Diese [Freimauer, die Esperanto sprachen,] gründeten auf dem ersten internationalen Esperantenkongreß 1905 in Boulogne einen Verein “Esperanto Feramasona”, dessen Vorsitzender der Engländer Oberst Pollen war. Anlässlich des Esperantokongresses in Bern 1913 wurde auf Veranlassung des Schweizer Dr. Fritz Uhlmann der Verienzweck erweitert; nicht mehr die Ausbreitung der Esperantosprache sollte das Hauptziel sein, sondern die Vereinigung von Freimauern aller Riten u.a. auch dem Weg über die Welthilfssprache. Die erweiterte Organisation erhielt den Namen “Universala Framasona Ligo” (Allgemeine Freimauerliga) und beschränkte die Mitgliedschaft nicht mehr auf Esperantisten. Präsident wurde der damalige portugiesische Großmeister Magelhaes Lima, Sekretär Dr. Fritz Uhlmann. Der Krieg unterbrach die Arbeit. Nach Friedensschluß fand auf dem internationalen Esperantistenkongreß im Haag 1920 die erste Nachkriegsversammlung der Liga statt. 1923 wurde in Nürnberg ein neuer Vorstand gewählt. Präsident wurde Dr. Fritz Uhlmann, Basel, Sekretär Carl Barthel, Frankfurt a. M. Als 1925 die Idee der internationalen freimaurerischen Manifestationen wieder aufgenommen wurde, arbeitete die Liga bei der Organisation der Basler Manifestation mit.

1926 regte Eugen Lennhoff unter Mitwirkung von Professor Dr. Victor Hammerschlag, Wien, einen neuen Aufbau auf viel weiterer Basis an. Dieser wurde beschlossen und Lennhoff zum ehrenamtlichen Geschäftsführer bestellt. Landesgruppen wurden gegründet, ein Nachrichtenblatt geschaffen und alljährlich Kongresse angehalten, als deren Motto der von Professor Kraft, Dresden 1925 in Basel gesprochene Satz gelten kann: “Von Menschen zu Mensch, von immer zahlreicheren Br. zu wachsender Bruderschar müssen die persönlichen Bande klarer Gesin-

nung, klarer Zielstrebigkeit sich spannen, soll eine Zeit vernichtenden Hasses und brutaler Gewalt abgelöst werden von einer Epoche der Solidarität, Wahrheit und Gerechtigkeit". Ligakongresse, die alljährlich Hunderte von Br. aus zahlreichen Staaten zusammenführen, fanden bisher in Basel (1927), Wien (1928), Amsterdam (1929), Genf (1930) und Paris (1931) statt. Gemäß den Kongreßbeschlüssen wurden ein viersprachiges Merkblatt "für ins Ausland reisende Br.", Monographien der französischen und amerikanischen Freimaurerei herausgegeben. Erstere hat E. E. Plantagenet, Paris, letztere Eugen Lennhoff, Wien, zum Verfasser. Seit der Wiener Tagung wird ein großer Teil der Kongreßarbeit in Fachgruppen geleistet: Schriftsteller und Journalisten (Abwehrkampf), Ärzte, Juristen, Esperantisten, Jugendorganisation, praktische Friedensarbeit, Bibliophilie und freimaurerische Museumskunde, wissenschaftliche Arbeit, Menschenrechte. Die leitenden Organe del L. waren bis Ende 1930: Ausschluß (mit Sitz in Basel) und Zentralstelle (Wien) als Exekutive, der Vorstand und die Generalversammlung. Mit dem 1. Jänner 1931 trat eine Änderung ein. Seit diesem Zeitpunkte werden die Gesamtgeschäfte unter Aufsicht des Ausschusses (Präsident Dr. Fritz Uhlmann, Basel) von einem ständigen Sekretär besorgt (P. Reck, Basel, Byfangweg 13), die geistigen Agenden führt Eugen Lennhoff, Wien, I., Kohlmarkt 5/8.

In ambito italiano, cfr. almeno "La LUF: ciò che essa è e ciò che essa non è", il pensiero del Presidente Internazionale Prof. Avedis Kouyoumdjian pubblicato su *La Heroldo* (Organo Ufficiale della LUF) di settembre 2003, tradotto da 'Lui. Ben.', Responsabile della Lega Universale Framassonica per l'Italia, in: <http://www.somi.it/sub/letterapresluf.htm>.

¹⁰ "1913 fand in Bern die erste ganz in E. abgehaltene Tempelarbeit statt, deren Ritualuebersetzung von Dr. Fritz Uhlmann, Basel, stammte": Kökény and Bleiber (1933) col. 451. Qualcuno considera la vera formazione, almeno da un punto di vista burocratico, della Lega proprio in questa occasione, cfr. ad esempio Albert Mackey, *Lexicon of freemasonry*, s.v. *Universala Framasona Ligo*:

The Esperanto – auxiliary language – name for Universal Masonic League, an organization founded on August 30, 1913, at Berne, in Switzerland, the object being to further the intimacy of relations between members of all regular Lodges, Grand Lodges, and Grand Orients of all Rites and countries of the world. This was to be on a basis of absolute neutrality in all respects, the members to be independent outside the above scope of the League. As an official organ the Bulletin was used of the International Bureau of Masonic Affairs, intercourse being maintained through the medium of the auxiliary languages, Esperanto. Officers were: President, Senator Dr. Magalhaes Lima of Lisbon, Grand Master of the Grand Orient of Portugal; Secretary, Doctor Uhlmann of Zihlschlacht, Switzerland, and Treasurer, Doctor Hederich, Kassel, Germany. More recently the Secretary has been Carl Barthel, Frankfurt a/M, Germany. Meetings are usually held annually during the sessions of the International Congresses of the Esperantists.

¹¹ Reinhold (1999) 89 e 291. Nello stesso anno la rivista *Homaro* (1, 1, 2-8 - editore Julio Mangada Rosenörn), edita dalla 'Esperanta Framasona Asocio' di Madrid, pubblica un articolo dal titolo "Deklaracio pri Homaranismo", articolo che fu poi riprodotto come *brochure* a sé: cfr. Caubel (1959, 7) e Zamenhof (1929, 338, nota).

¹² Appaiono nel numero del febbraio 1906 della *Ruslanda Esperantisto* [l'esperantista russo] sotto pseudonimo, presentandosi da subito come uno dei testi più controversi del Maestro. Informandosi ai concetti di 'fratellanza reciproca', 'uguaglianza' e 'giustizia', intendendo porre su un piano di assoluta parità le credenze di tutti gli essere umani, nella speranza di giungere alla realizzazione di un universalismo che garantisca pace, prosperità e benessere per l'intera umanità, nel *Plena Vortaro* [Dizionario completo] l'Homaranismo è così definito: "dottrina che esige che ognuno consideri e ami gli uomini di ogni nazione come propri fratelli". J. Dietterle, curatore dell'Opera Omnia di Zamenhof, pubblica tutto il materiale relativo, aggiungendo, tra l'altro, il commento seguente (Zamenhof, 1929, 312):

L'idea homaranista, di alto valore ideale, ha occupato Zamenhof durante tutta la sua vita e a me sembra che essa fosse per lui ancor più importante che non la stessa idea della lingua internazionale, che a lui evidentemente serviva come via verso l'obiettivo, verso il fine ideale da lui espresso con le parole pressoché sinonime di "hillelismo" e "homaranismo".

Le più caute affermazioni – richieste più dagli esperantisti della prima ora che da suoi timori – che l'ideale homaranista "presenta il mio credo puramente privato" e "prospetta solo un indefinito sentimento di fratellanza e di speranza" (Zamenhof, 1929, 339), sono altrimenti espresse in forme meno attenuate: per "render possibile giustizia e fratellanza fra i popoli" è indispensabile superare ogni nazionalismo, particolarismo e discriminazione, dar vita a un fondamento linguistico universale e religioso e morale valido per l'intera umanità, e in ciò Hillelismo, Homaranismo ed Esperanto (Zamenhof, 1929, 323)

sono strettamente connessi fra loro e inscindibili: allo stesso modo di come l'Hillelismo non potrà esistere senza una lingua neutrale, così l'idea di una lingua neutrale non potrà mai realizzarsi senza l'Hillelismo.

¹³ Dalla recensione di Carmelo Romeo a James Anderson, *Le Costituzioni dei Liberi Muratori 1723*, edizione integrale a cura di Giuseppe Lombardo Brenner, Cosenza, 2000, in *Hiram* 2000/3 – consultato in forma digitale presso il sito:

<http://www.grandeoriente.it/riviste/Hiram/2000/03recensioni.htm> – riassumiamo:

Le Costituzioni di Anderson [sono] i documenti fondamentali della Libera Muratoria moderna. [...] L'elaborazione delle Costituzioni [si sviluppa] nel contesto sociale e politico, articolato e pregno di fermenti ideali, che ha preceduto e accompagnato la fondazione della Gran Loggia di Londra nel 1717.

[...] Le Costituzioni del 1723 concludono l'itinerario di trasformazione delle logge "operative", tradizionalmente connesse al lavoro manuale, iniziato anche prima del 1717; con l'adozione del sistema delle nuove regole è sancita e legittimata l'identità della nuova Istituzione, recependo le istanze di utopia e di nuova socialità che dopo qualche decennio troveranno Oltremarica sostenitori ancora più determinati.

L'istituzione della Gran Loggia di Londra (1717), prima, e l'adozione delle Costituzioni (1722-23) poi, aprono una fase nuova nella storia dei Liberi Muratori. Con la Gran Loggia si riconosce la regolarità delle logge che ad essa aderiscono; con la definizione dei Doveri si stabilisce l'identità del Libero Muratore dentro e fuori lo spazio massonico. Le Costituzioni, in definitiva, fissavano le regole e i principi mediante cui un'istituzione massonica poteva essere riconosciuta legittima. Con tali connotati di identità e con il proprio bagaglio illuministico e utopistico l'Ordine si è rapidamente propagato Oltremarica.

¹⁴ Vidu almenaŭ Moramarco (1995, 354), kiu tiel sintezas, enkondukante la ĉapitron "Framasonismo kaj lingva frateco: framasonaj kontribuoj en la lingvo esperanto":

Unu el la kampoj de la kosmopolita agado en kiuj la rekta interveno de unuopaj Liberaj Masonistoj sentiĝis pli vigle estas sen iu ajn dubo tiu ĉi lingva, precipe tiu pri la esperantista projekto, kiu ekde la jaro 1889 katalizas la energion de multnombraj - kvankam ankoraŭ minoritataj - "civitanoj de la mondo", klopodantaj realigi aktivan simbolismon - krom semiologikan kutimon - de la lingvaĵo, kiu devis restaŭri, pere de "radikala" komuneco serĉata en la diasporo de la idiomoj kaj poste kondensigita en iu struktura kanvaso bazita sur kriterioj de racieco, simpleco kaj kreivo, la "antaŭbabela" kondiĉo de la homa komunikado.

¹⁵ (AA.VV., 1974, 179); Beretta (1994); Berényi (1995b,a). Ni citu pecon de Messori (1991) kiu, en la signifoplena kontraŭstaro de iu parto de la Katolikismo rilate al la kultura deveno de la esperantista projekto, nerekte konfirmas ilin:

[...] La diskutado en la Eklezio ne devos forgesi tion kion la libro de Lamberti (1991) dokumentas entuziasme kaj kio kontraŭe devus igi tre singarda kristanon kiu ne rezignis je sia kredo. Zamenhof, fakte, anoncis ĉiam ke li deziris disponigi al la popoloj "neutralan" lingvon, efektive, sin malfermante al la geamikoj (aŭ parolante malkaŝe nur malantaŭ pseudonimoj) li malkaŝis sian veran celon: Esperanto kiel ilo por disvastigi tra la mondo hebreismon "simpligitan" kiun li unue nomis Hilelismo kaj poste Homaranismo. Li mem difinis la unuan kiel "monoteismo hebrea, filozofie pura, subtenita de la principo de Hillel (iu farizea rabeno de la tempoj de Jezuo, noto de redakcio), laŭ kiu la tuta Leĝo konsistas el ne fari al aliuloj tion kion ni ne volus ke oni faru al ni mem". La Homaranismo signifas "homamo" kaj ĝi ne estas io alia ol iu "Hillelismo" ankoraŭ pli kongrua al tiu "religio de la homaro", al tiu "etika spiritualismo" en kiu ĉiu malsameco inter la kredoj estas "kondamnita" kiel "fanatismo" kaj kiu markas la framasonon religion, al kiu Zamenhof ne estis fremda. Ne hazarde, tiu Tolstoj je kiu ĉiu kristano "vera" devus malfidi, iĝis tuj konvinkita esperantisto; kaj estis tiaj tiuj "iluminitaj" burĝoj, en framasono Loĝio, kiuj pere de bonaj vortoj ekkomencigis la interfratan militon. Laŭ Zamenhof mem, esperanto havas "internan ideon" - tiun, ĝuste, de "hebrea humanismo" - kiu ne devas esti proklamata tuj kaj ne al ĉiuj por ne malhelpi la penetradon de la lingvo kiu devus porti al tiu "ideo". Diskutante, devige, pri tiu ĉi ebla ilo por unuigi ankaŭ la kredantojn, necesos ne forgesi similan "sekretan", por juĝi ties eblajn efikojn. La simbolo - volita de Zamenhof, kiu trudis al la geamikoj kaj kunlaborantoj silenti pri propra hebrea origino - de la Universala Esperanto-Movado estas verda stelo kvinpinta: ĝi estas la sama simbolo de la Inica Framasonaro kaj de ĝiaj plej Altaj Gradoj: la plej nepenetreblaj. Eble tio ĉi ne validas rilate al la avantaĝoj kiujn tiu ĉi lingvo povas doni. Aŭ kontraŭe, kio scias, eĉ tio povus havi efikojn en Eklezio jam logita de "humanismo". Necesas pripensi bone la aferon.

¹⁶ Tiele ilustras Moramarco (1995, 355):

La *Ligo* framasono-esperantista estis fondita en 1905, kaj en sia historia vojiro ĝi estis kiel ponto inter regulaj kaj neregulaj Framasonistoj (pro tio la Granda Loĝio de Britio, fidela je la tradicia praktiko de refuto de ĉiuj neregulaj aŭ eksterleĝaj grupoj, neniam favoris la agadon de la *Ligo*), de vojaĝ-agentejo por la filoj de la Framasonistoj kaj de ĝenerala centro de turisma asistado

(laŭ la praktiko de iuj tre oftaj intervizitadoj tre disvastigintaj en la esperantista mondo), de ĝemeligejo inter Loĝioj, ktp.: L.U.F. - loko de *La Ligue Universelle des Francs-Maçons - Universala Framasona Ligo* (en *Humanisme*, aprile 1976, p. 13); la itala grupo, hodiaŭ neaganta tamen dum la pasintaj jardekoj iniciatinto de multaj agadoj, decidis fariĝi pli regula asertante, en la art. 1 de sia Statuto, esti "...asocio fondita de Liberaj Masonistoj regulaj asociitaj individue" kiuj celas "... la plibonigon kaj la evoluon de la rilatoj inter Framasonistoj de la tuta mondo". Unu el la vervigantoj de la itala framasono-esperantista eksperimento estis Frato Carlo Gentile, kiu por "ununura numero" eldonita de la grupo skribis Leteron por dialogo pri la temo ..., en kiu li proponis la lingvan prikonsideron kiel okazon de difino je eblaj "konceptaj unuoj" kiuj estas submetitaj al ofte kontraŭdiraj dialogaj pozicioj.

Pliajn informojn eltireblas de Kókény and Bleiber (1933, kolumno 536–537), el la germana:

Tiu ĉi [Framasonistoj, kiuj parolis Esperante,] fondis ĉe la unua internacia Kongreso de Esperanto 1905 en Boulogne iun asocion "Esperanto Framasona", kies prezidanto estis la brita oficiro Pollen. Okaze de la Esperantokongreso en Berno, danke al instigado de la sviza doktoro Fritz Uhlmann, oni plivastigis la celojn de la asocio; ne plu la disvastigado de la lingvo esperanto devis esti la ĉefa celo, sed la unuiĝo de ĉiuj Framasonistoj el ĉiuj ritoj inter kiuj devis helpi ankaŭ la monda helplingvo. La plivastigita organizo ricevis la nomon "Universala Framasona Ligo" (Komuna Ligo de la Framasonistoj) kaj limigis la membrecon ne nur al Esperantistoj. La prezidanto estis la tiama portugala Granda Majstro Magalhaes, Lima, la sekretario estis d-ro Fritz Uhlmann. La milito interrompis la agadon. Post la finarango de la paco okazis dum la internacia Esperantokongreso en Hago 1920 la unua postmilita kunveno de la Ligo. En la jaro 1923 elektiĝis en Norinbergo nova konsilio. Prezidanto iĝis d-ro Fritz Uhlmann, Bazelo, sekretario Carl Barthel, Frankfurto. Kiam en la jaro 1925 oni reprenis denove la ideon de la internaciaj framasonistaj manifestacioj, la Ligo kunlaboris en la organizado de la Manifestacio de Bazelo.

En 1926 Eugen Lennhoff kune kun prof-ro D-ro Victor Hammerschlag, Vieno, proponis novan konstruaĵon sur pli larĝa bazo. La propono estis akceptita kaj Lennhoff iĝis ties honora komerca direktoro. Estis fonditaj naciaj grupoj, kreiĝis informilo kaj okazis kongresoj ĉiujare kies devizo povas esti la frazo de Proforo Kraft de Dresdeno, eldirita en 1925 en Baselo: "De homo al homo, de ĉiam pli multnombraj fratoj devas etendiĝi la personaj ligiloj de klara konvinkigo, de klara alcelado al kreskanta frataro, se tempo de detruanta malamo kaj de bruta perforto devas esti anstataŭata de epoko de solidareco, vero kaj justeco".

Kongresoj de la Ligo, kiuj ĉiujare kunvenigis centojn da fratoj el multnombraj ŝtatoj, okazis ĝis tiam en Baselo (1927), Vieno (1928), Amsterdamo (1929), Genevo (1930) kaj Parizo (1939). Laŭ la kongresaj rezolucioj estis eldonita kvarlingva flugfolio "por la fratoj kiuj vojaĝas eksterlanden", monografioj de la franca kaj usona framasonismo. La unuaj estis verkitaj de E. E. Plantagenet, Parizo, la lastaj de Eugen Lennhoff, Vieno. Ekde la Viena kunsido, granda parto de la Kongresa laboro estas farita de fakgrupoj: verkistoj kaj ĵurnalistoj (defenda lukto), kuracistoj, juristoj, esperantistoj, junulara organizo, praktika paclaboro, kaj libroŝatantoj kaj framasona studo de muzeo, scienca laboro, homaj rajtoj. La estraroj de la Ligo havis ĝis la fino de 1930: komitaton (bazitan en Baselo) kaj centran oficejon (Vieno) kiel la ellaboran oficejon, la prezidantecon kaj la ĝeneralan Asembleon. Ekde la 1-a de Januaro 1931 venis ŝanĝiĝo. De tiu ĉi tempo ĉiuj komercaj rilatoj sub la superrigardo de la komitato (kies Prezidanto Dr. Fritz Uhlmann, Basel) estas kontrolataj de konstanta sekretario (P. Reck, Baselo, Byfangweg 13), la eminentajn intelektajn tagordojn gvidas Lennhoff Eugen, Wien, Kohlmarkt 5/8".

En itala kadro, vidu almenaŭ "La LUF: kio ĝi estas kaj kio ĝi ne estas", la penso de la Internacia Prezidento Prof-ro Avedis Kouyoumdjian publikita en *La Heroldo* (Oficiala Organo de LUF) de septembro 2003, tradukita de 'Lui. Ben.', Respondeculo de la Universala Framasona Ligo por Italio, en: <http://www.so-mi.it/sub/letterapresluf.htm>.

¹⁷ "En 1913 okazis en Berno la unua templa laboro tute en Esperanto kies rituala traduko devenis de D-ro Fritz Uhlmann, Baselo": Kókény and Bleiber (1933) col. 451.

Iu konsideras la veran formadon, almenaŭ laŭ burokrata vidpunkto, de la *Ligo* ĝuste en tiu okazo, vidu ekzemple Albert Mackey, *Lexicon of freemasonry*, pri Universala Framasona Ligo, en la angla:

Esperanto – helplingvo – nomo por la Universala Ligo Masonista, estas organizo fondita la 30an de Aŭgusto 1913, en Berno, Svislando, kies celo estas principo de granda intimo de rilatoj inter membroj de ĉiuj regulaj Loĝioj, Grandaj Loĝioj de ĉiuj ritoj kaj landoj de la mondo. Ĉi tiu devis esti laŭ la principo de absoluta neŭtraleco je ĉiuj, la membroj devas esti sendependaj ekster la supera amplekso de la Ligo. Kiel oficiala organo estis uzita la Bulteno de la Internacia Buroo de Framasonaj Aferoj, eksumado esti daŭrigita pere de la helplingvo, Esperanto. Oficiroj estis: prezidanto, senatano Dr. Magalhaes Lima de Lisbono, Granda Majstro de la Granda Oriento de Portugalio; sekretario, Doktoro Uhlmann de Zihlschlacht, Svislando, kaj

Kasisto, Doktoro Hederich, Kassel, Germanio. Pli lastatempe la Sekretario estis Carl Barthel, Frankfurto, Germanio. Kunvenoj estis organizitaj kutime ĉiujare dum la sesioj de la Internaciaj Kongresoj de la Esperantistoj.

¹⁸ Reinhold (1999) 89 kaj 291. En la sama jaro la revuo *Homaro* (1, 1, 2-8 - eldonisto Julio Mangada Rosenörn), eldonita de la 'Esperanta Framasona Asocio' de Madrido, publikas artikolon sub la titolo "Deklaro pri Homaranismo", artikolo kiu poste estis reproduktita por si mem broŝure: vidu Caubel (1959, 7) kaj Zamenhof (1929, 338) note.

¹⁹ Aperas en la numero de februaro 1906 de la *Ruslanda Esperantisto* sub pseudonimo, prezentanta sin kiel unuela plej pridebatita teksto de la Majstro. Konfirmigante al la konceptoj de *reciproka frateco*, *egaleco* kaj *justeco*, li intencas poni sur tute saman nivelon la kredojn de ĉiuj homaj estaĵoj esperante atingi la realigon de universalismo kiu povos garantii pacon, prosperon kaj bonfarton al la tuta homaro. En *Plena Vortaro* la homaranismo estas tiele difinita: "doktrino kiu postulas ke ĉiu konsideru kaj amu la homojn de ĉiu nacio kiel siajn proprajn fratojn". J. Dietterle, kuratoro de la *Originala Verkaro*, publikis la tutan koncernan materialon aldonante, inter alie, la sekvan komenton (Zamenhof, 1929, 312):

La tre ideala homaranisma ideo okupis lin dum lia tuta vivo, kaj – kiel ŝajnas al mi – por li estis ankoraŭ pli grava, ol la tuta ideo de internacia lingvo, kiu evidente servis al li nur kiel vojo al la ideala celo, kiun li esprimaas per la preskaŭ sinonimaj vortoj "hilelismo" kaj "homaranismo".

La plej singardaj asertoj - petitaj pli ofte de la esperantistaro de la unuaj tempoj ol de iliaj timoj - ke la homaranista idealo "prezentas mian unike privatan kredon" kaj "proponas nur nedefinitan senton de frateco kaj de espero" (Zamenhof, 1929, 339), estas esprimataj en formoj malpli mildigitaj: por "ebligi justecon kaj fratecon inter la popoloj" nepras superi ĉiun naciismon, partikularismon kaj diskriminacion, startigi universalan lingvan kaj religian kaj moralan fundamenton por la tuta homaro, kaj en tio ĉi hilelismo kaj homaranismo (Zamenhof, 1929, 323)

estas strikte kunligitaj kaj nedisigeblaj: kiel la hilelismo ne povos ekzisti sen iu ajn neŭtrala lingvo, tiel la ideo de neŭtrala lingvo neniam povos realiĝi sen la hilelismo.

²⁰ Laŭ la recenzo de Carmelo Romeo pri James Anderson, *Le Costituzioni dei Liberi Muratori 1723 [La Konstitucioj de la Liberaj Masonistoj 1723]*, originala eldono fare de Giuseppe Lombardo Brenner, Cosenza, 2000, en *Hiram* 2000/3 – konsultita en cifereca formo ĉe la TTT-ejo <http://www.grandeoriente.it/riviste/Hiram/2000/03recensioni.htm> – ni resumas:

La *Konstitucioj* de Anderson [estas] la fundamentaj dokumentoj de la moderna Libera Framasonaro. [...] La elaborado de la *Konstitucioj* [evoluas] en la socia kaj politika konteksto, ordigita kaj plenplena je idealaj fermentoj, kiuj antaŭvenis kaj akompanis la fondadon de la Granda Loĝio de Londono en 1717.

[...] La *Konstitucioj* de 1723 konkludas la transformigan itineron de la "aktivaj" loĝioj, tradicie konektitaj kun la manlaboro, komencita eĉ antaŭ 1717; pere de adopto de la sistemo kun novaj reguloj estas sankciita kaj legitimita la nova Institucio, enprenante la postulojn de utopio kaj de nova societemo kiu post kelkaj jardekoj trovos subtenantojn eĉ pli firmdecidajn trans la Maniko.

La institucio de la Granda Loĝio de Londono (1717), antaŭe kaj la adopto de la *Konstitucioj* (1722-23) poste, malfermas fazon novan en la historio de la Liberaj Masonistoj. Pere de la Granda Loĝio oni agnoskas la regulecon de la loĝioj kiuj aliĝas al ĝi; per la difino de la *Devoj* oni fiksas la identecon de la Libera Masonisto ene kaj ekstere de la framasona spaco. La *Konstitucioj*, fine, fiksas la regulojn kaj la principojn pere de kiuj framasona institucio povis esti agnoskita laŭleĝa. Kun tiaj trajtoj de identeco kaj kun la propra klerisma kaj utopia ekipaĵo la Ordeno rapide disvastiĝis trans la Maniko.]

²¹ Cfr. www.grandeoriente.it, consultato in data 9 giugno 2008.

²² V. www.grandeoriente.it, konsultita la 9-an de junio 2008.

²³ Rabbi Hillel, dottore dell'ebraismo vissuto a cavallo dell'era volgare, fautore di una visione aperta della legge che – secondo un celebre aneddoto – è riassumibile nella massima "ciò che non desideri per te, non fare al tuo prossimo", così simile alla quasi coeva, ma di poco posteriore, affermazione evangelica. Seguendo il nocciolo della formulazione di Hillel, il primo Zamenhof (ancora profondamente interessato al problema ebraico e che, secondo Gobbo (2005), individuerrebbe proprio in Hillel l'essenza più vera del monoteismo: cfr. Talmud Shabbat 31a) propone una religione scarnificata, di carattere aperto e universale, a differenza della vecchia religione a carattere nazionale. I riti si possono preservare, ritiene il nostro, perché rafforzano la partecipazione popolare, ma a patto che prescindano da ogni dogmatismo. Insomma, valga la massima di Hillel e tutto il resto è commento. Per la figura di Hillel si rimanda almeno alla *Encyclopædia Hebraica* e alla bibliografia ivi contenuta. Si riassumono così in (Homo sum) Zamenhof (1901) i principi abbracciati nella fase hillelista:

1. Sentiamo e percepiamo l'esistenza della più alta Forza, che governa il mondo, e questa forza la chiamiamo Dio.

2. Dio ha messo le sue leggi nel cuore di ogni uomo sotto forma di coscienza; perciò obbedisci sempre alla voce della tua coscienza, perché questa è la voce di Dio che mai tace.
3. L'essenza di tutte le leggi dateci da Dio si esprime con la formula: ama il prossimo e agisci con gli altri come vorresti che essi agissero con te.

²⁴ Rabeno Hillel, doktoro de la hebreisimo vivinta rajde de la vulgara erao, apoganto de malfermita vido de la leĝo kiu – laŭ mondfama anekdoto – resumeblas pere de la regulo “tion kion vi ne deziras por vi, ne faru al via proksimulo”, tiel simila al tiu kvazaŭ samepoka, tamen iomete posta, evangelia firmo. Sekvante la kernon de la formulado de Hillel, la unua Zamenhof (ankoraŭ tre profunde interesita pri la hebrea problemo kaj kiu, laŭ Gobbo (2005), malkovras ĝuste en Hillel la esencon plej veran de la monoteismo: vidu Talmudon, Ŝabato 31a) proponas religion senkarnigitan, karaktere malfermitan kaj universalan, malsimile al la malnova religio kun nacia karaktero. La ritoj povas konserviĝi, opinias Zamenhof, ĉar ili plifortigas la popolan partoprenon, tamen sen iu ajn dogmatismo. Unuvorte, validu la regulo de Hillel kaj ĉio restanta estas nur komento. Pri la figuro de Hillel oni sendas la leganton almenaŭ al la *Encyclopædia Hebraica* kaj al la bibliografio kiu troviĝas en ĝi. Oni resumas sekve en (Homo sum) Zamenhof (1901) la principojn al kiuj li aliĝis dum la fazo de Hillel:

1. Ni sentas kaj perceptas la ekziston de la Plejalta Forto, kiu regas la mondon, kaj tiun ĉi forton ni nomas Dio.
2. Dio metis siajn leĝojn en la koron de ĉiu homo en formo de konscienco; pro tio obeu ĉiam al la voĉo de via konscienco, ĉar ĉi tiu estas la voĉo de Dio kiu neniam silentas.
3. La esenco de ĉiuj leĝoj kiujn donis al ni Dio esprimiĝas pere de la formulo: amu vian proksimulon kaj agu kun la aliuloj kiel vi deziras ke ili agu kun vi.

²⁵ Qui è forse ravvisabile un'indicazione alla *Framasona Ligo* – v. sopra.

²⁶ Ĉi tie eble rekoneblas indiko al la *Framasona Ligo* – vidu supre.

²⁷ Ritrovato sulla scrivania del Maestro come ultimo manoscritto su quaderno (non finito, possibile abbozzo di un articolo sull'immortalità dell'anima), esso è citato da Privat (1946, 198–200) – già in Zamenhof (1929, 358), così recita:

Tutto ciò che io scrivo ora, nacque nella mia testa non ora, ma quarant'anni fa, quando avevo 16-18 anni; malgrado il me stesso di quel tempo molto meditasse e leggesse diverse opere scientifiche e filosofiche, i miei pensieri di allora su Dio e sull'immortalità non sono quasi per nulla cambiati. Mentre del mondo della scienza perdo ogni tipo di stima, allo stesso tempo nel mondo dei credenti non trovo nessun tipo di simpatia compensatoria, forse solo attacchi, poiché il mio credo è di tutt'altro tipo del loro... Sarebbe più prudente, se mi riducessi al silenzio, ma non posso.

Mia madre era una credente religiosa, mio padre un ateo. Nella mia infanzia credevo a Dio e all'immortalità dell'anima in quella forma, in cui ero stato istruito dalla mia religione natale. Non ricordo con assoluta precisione, in che anno della mia vita ho perduto il credo religioso; ma ricordo, che il grado più alto della mia incredulità lo raggiunsi circa a 15-16 anni. Quello era anche il tempo più tormentato della mia vita. La mia vita intera aveva perso ai miei occhi ogni tipo di senso e valore. Con disistima guardavo me stesso e le altre persone, vedendo in me e in loro solo un pezzo senza senso di carne, che era stato creato, non si sa a causa di chi e non si sa a quale scopo, e che viveva attraverso l'eternità meno del più piccolo secondo, che sarebbe putrefatto per sempre, e che nel corso dei milioni e miliardi di anni futuri senza fine non sarebbe mai più riapparso. Per cosa viviamo, per cosa impariamo, per cosa lavoriamo, per cosa amiamo? Poiché era così senza senso, così ridicola, la vita...

Cominciai a sentire, che forse la morte non era sparizione...; che esistono delle leggi di qualche tipo in natura...; che qualcosa mi osservava dall'alto cielo...

²⁸ Retrovita sur la skribotablo de la Majstro kiel lasta manskribaĵo sur kajero (ne finita, eble skizo de artikolo pri la senmorteco de la animo), ĝi estas citita de Privat (1946, 198–200), jam en Zamenhof (1929, 358), kaj tiele recitas:

Ĉio, kion mi nun skribas, naskiĝis en mia kapo ne nun, sed antaŭ kvardek jaroj, kiam mi havis la aĝon de 16 ĝis 18 jaroj; malgraŭ ke mi de tiu tempo multe meditis kaj legis diversajn sciencajn kaj filozofiajn verkojn, miaj tiamaj pensoj pri Dio kaj pri senmorteco preskaŭ tute ne ŝanĝiĝis. Dum en la mondo scienca mi perdos ĉian estimon, mi samtempe en la mondo de kredantoj trovos nenian kompensan simpation, verŝajne nur atakon, ĉar mia kredo estas tute alispeca ol ilia kredo... Estus pli prudente, se mi silentus, sed mi ne povas.

Mia patrino estis religia kredantino, mia patro ateisto. En mia infaneco mi kredis je Dio kaj je senmorteco de l'animo en tiu formo, en kiu instruas mia denaska religio. Mi ne memoras tute precize, en kiu jaro de mia vivo mi perdis la religian kredon; sed mi memoras, ke la plej altan gradon de mia nekredado mi atingis ĉirkaŭ la aĝo de 15-16 jaroj. Tio estis ankaŭ la plej

turmenta tempo de mia vivo. La tuta vivo perdis en miaj okuloj ĉian sencon kaj valoron. Kun malestimo mi rigardis min mem kaj la aliajn homojn, vidante en mi kaj en ili nur sensencan pecon da viando, kiu kreigiĝis, oni ne scias pro kio kaj oni ne scias por kio, kiu travivas en la eterneco malpli ol plej malgrandan sekundeton, baldaŭ forputros por ĉiam, kaj dum ĉiuj venontaj senfinaj milionoj kaj miliardoj da jaroj ĝi neniam plu reaperos. Por kio mi vivas, por kio mi lernas, por kio mi laboras, por kio mi amas? Ĉar estas ja tiel sensenca, tiel ridinda...

Mi eksentis, ke eble morto ne estas malapero...; ke ekzistas iaj leĝoj en la naturo...; ke io min gardas al alta celo....

²⁹ Le problematiche di profondo valore socio-politico (dalla questione dell'Europa unita alla pace nel mondo), oggi sempre più cogenti e dibattute, sono affrontate in Zamenhof (1911, 1915, 1917, 1918) in un'ottica che, anche terminologicamente, tradisce la matrice di riferimento in questa sede evidenziata.

³⁰ Dal rituale di passaggio al grado di compagno (la seguente citazione e la successiva sono tratte da Salvatore Farina, *Il Libro dei Rituali del Rito Scozzese Antico ed Accettato*, Edizioni Piccinelli, All'insegna dell'Acacia, Roma 1946) si legge:

L'Architettura, la più nobile fra le arti manuali, è la scienza della quale i saggi dell'antichità si sono serviti per esprimere la bellezza. Questi saggi furono i nostri illustri predecessori che ci trasmisero il titolo di Massone del quale tanto ci onoriamo. Questi edifici della prima età sono poco noti; le città da loro fondate sono sparite, il tempo non ha rispettato le opere colossali del loro genio, ma qualcuno dei loro monumenti è in parte esistente ed attesta la grandiosità dei loro lavori. Se il nome dei più illustri fra quei maestri è restato ignorato, la tradizione e la storia hanno potuto tramandarcene qualcuno. Caino costruì una città chiamata Enoc (Gen. 4,17); Noè fabbricò l'Arca nella quale si salvò durante il diluvio universale (Gen. 6,9 ss.); Nemroth costruì la Torre di Babele e pose le prime fondamenta di Babilonia (Gen. 11, 1-9); il nostro Maestro Hiram fu costruttore del Tempio di Gerusalemme (1 Reg. 7,13 ss.); Piteo edificò nell'Asia Minore il tempio di Minerva a Priene; Dedalo costruì a Creta il famoso labirinto e Vitruvio fu il più famoso architetto fra i romani.

Vi è poi una citazione diretta nel grado 21° (Cavaliere prussiano o Patriarca noachita o Franco giudice), dove si indica come parola di passo PELEG, che vuol dire "divisione" e insieme indica un altro nome di Nembrod (v. Farina, op. cit., p. 345: "parola di passo: F..G, nome del grande architetto della torre di Babele"). Non può dunque allora più parere un caso che in Lettera per un dialogo sul tema ..., il contributo di Carlo Gentile al numero unico *Universala Framasona Ligo* - Gruppo Italiano, p. 7, si vada proprio a focalizzare l'attenzione su quel mito:

La Lega ha per tradizione la struttura linguistica; è sorta dall'aspirazione all'unità linguistica universale; sia pure suscettibile di diverse interpretazioni, tale forza si contrappone alla Torre di Babele del nostro quotidiano destino, sempre ammesso che la Torre di Babele debba intendersi come peccaminoso abbandono dell'"età dell'oro" o non piuttosto il passaggio dall'indistinto primordiale alla consapevolezza dialettica della diversità, alla necessità del contrasto degli individui e dei popoli. Ora, basterebbe la diffusione dell'Esperanto od in genere l'incoraggiamento alla pratica di lingue diverse in paesi dove è purtroppo tradizionale la preminenza formale delle lingue antiche, per assicurare una più elastica partecipazione dell'umanità all'avvenire scientifico, incominciando da quella (esemplare) società umana che dovremmo essere noi.

³¹ Nella lettera a Michaux del 5 gennaio 1905 Zamenhof scrive:

Ho voluto esprimere, in quella preghiera, quella religione naturale del cuore umano che è uguale nel cuore di ogni uomo, civilizzato o selvaggio, filosoficamente istruito o ignorante, e non ha niente in comune con diverse chiese, preti, dogmi prodotti o imposti. Ho voluto innalzare un canto a quella forza morale misteriosa, sconosciuta e incomprensibile, che è la fonte di ogni bene nel mondo [...] ma sfortunatamente ho fallito totalmente....

³² La problemaroj kiuj havas profundan socio-politikan valoron (ekde la temo de la Unuiĝinta Eŭropo ĝis la paco en la mondo), hodiaŭ ĉiam pli absolute devigaj kaj pridiskutataj, estis alpaŝitaj de Zamenhof (1911, 1915, 1917, 1918) en vidpunkto kiu, eĉ terminologie, klarigas la rilatan matricon evidentigitan en tiu ĉi paĝoj.

³³ De la ritaro de pasado al la grado de kamarado (la sekva citaĵo kaj la posta estas elprenitaj de Salvatore Farina, *Il Libro dei Rituali del Rito Scozzese Antico ed Accettato* [La Libro de la Ritara de la Antikva kaj akceptita Skota Rito], eldono Piccinelli, All'insegna dell'Acacia, Roma 1946) oni legas:

La Arkitekturo, la plej nobla inter la manaj artoj, estas la scienco kiun uzis la saĝuloj de la antikveco por esprimi la belecon. Tiuj ĉi saĝuloj estis niaj famkonataj antaŭuloj kiuj trandonis al ni la titolon Masonisto pri kiu ni tiom multe fieras. Tiuj ĉi konstruaĵoj de la unua erao estas malmulte konataj; la urboj fonditaj de ili malaperis, la tempo ne respektis la kolosajn verkojn de ilia genio, tamen kelkaj el iliaj monumentoj parte ankoraŭ ekzistas kaj atestas la grandecon de iliaj laboroj. Se la nomo de la plej eminentaj inter tiuj majstroj restis nekonata, la tradicio kaj

la historio sukcesis transrakonti kelkajn al ni. Kaino konstruis urbon nomitan Enoc (*Gen. 4,17*); Noao fabrikis la arkeon en kiu li savis sin dum la universala diluvo (*Gen. 6,9 k.s.*); Nemroth konstruis la Turon de Babelo kaj ponis la unuajn bazojn de Babilono (*Gen. 11, 1-9*); nia Majstro Hiram estis la konstruinto de la Templo de Jerusalemo (*1 Reg. 7,13 ss.*); Piteo starigis la templon de Minerva en Priene en Malgrandazio; Dedalo starigis en Kreto la famkonatan labirinton kaj Vitruvio estis la plej famkonata arkitekto ĉe la Romianoj.

Ekzistas poste rekta citaĵo en la grado 21-a (prusa Kavaliere aŭ naokita Patriarko aŭ Franko juĝisto), kie oni indikas la vorton de la paso PELEG, kiu signifas “disdividon” kaj kune indikas alian nomon de Nembrod (v. Farina, samloke, p. 345: “vorto de paso: F..G, nomo de la granda arkitekto de la Babela turo”). Ne povas do ŝajni kazo ke en *Letero por dialogo pri temo*, la kontribuo de Carlo Gentile al la ununura numero *Universala Framasona Ligo - Gruppo Italiano*, p. 7, oni fokusigas la atenton sur tiu mito:

La Ligo tradicie havas la lingvan strukturon; ĝi naskiĝis el la strebo al lingva unueco universala; kvankam diversmaniere interpretebla, tiu forto kontraŭstaras al la Turo de Babelo de nia ĉiutaga destino, ĉiam allasite ke la Turon de Babelo oni devas kompreni kiel la pekan forlason de la “ora erao” kaj ne pli ĝuste la pason de la praa konfuzeco al la dialektika ekkonscio de la diverseco, al la neceso de la kontrasto de individuoj kaj popoloj. Nun, sufiĉus la disvastigo de Esperanto aŭ ĝenerale la kuraĝigo al uzado de diversaj lingvoj en landoj kie bedaŭrinde daŭras la tradicia formala supereco de la antikvaj lingvoj, por certigi pli elastan partoprenon de la homaro en la scienca estonteco, komencante de tiu (ekzempla) homa socio kiu devus esti ni.

³⁴ En la letero al Michaux de la 5-a de januaro 1905 Zamenhof skribas:

Mi deziris esprimi, en tiu preĝo, tiun naturan religion de la homa koro kiu estas la sama en ĉiuj el ni, civila aŭ sovaĝa, homo filozofie edukita aŭ sensciulo, kaj ĝi ne havas ion komunan kun la malsamaj eklezioj, pastroj, produktitaj aŭ altruditaj dogmoj. Mi volis levi kanton al tiu nekonata kaj nekomprenebla mistera morala forto, kiu estas la fonto de ĉiu bono en la mondo [...] tamen malbonŝance mi komplete malsukcesis...

³⁵ Fra i temi cruciali della Massoneria, cerchiamo di tracciarne le caratteristiche concettuali fondanti riprendendo le parole di Moramarco (1995, 483–489) (capitolo dal titolo “La credenza nel Grande Architetto dell’Universo”, o GADU):

[...] Il Grande Architetto dell’Universo non rappresenta, in Massoneria, solo un simbolo. È bensì un *landmark*, ovvero, nelle parole di U.G. Porciatti, “uno di quei capisaldi immutabili (...) entro i quali deve essere contenuta ogni innovazione...”.

[...] Al Convento dei Supremi Consigli del Rito Scozzese Antico ed Accettato tenuto a Losanna nel 1875, fu approvata una dichiarazione di principi che iniziava con queste parole: “La Massoneria proclama, come ha proclamato dalla sua origine, l’esistenza di un principio creatore, sotto il nome di Grande Architetto dell’Universo”.

“...Come ben rilevava il Fratello Carlo Gentile, il G.A.D.U. non è un principio da accettare o rifiutare, bensì “...spontaneo emerge dall’esperienza costruttiva quotidiana [...]”.

[...] non esiste, in sostanza, un ‘dio massonico’, e non esiste, conseguentemente, una teologia massonica. Ad ogni membro dell’Ordine si richiede di professare la propria fede nella Divinità secondo i dettami della propria religione e dei propri convincimenti personali. [...] Un Libero Muratore è libero di accettare e coltivare tutti i dogmi religiosi che vuole (e la storia della Massoneria annovera personaggi che oggi verrebbero definiti ‘fondamentalisti’) fatto salvo il principio che non dovrà pretendere di far coincidere quelli altrui con i propri. In sintesi: la Massoneria non definisce teologicamente (ammesso che una vera ‘teologia’ sia possibile) il G.A.D.U. per rispetto della universalità dell’Arte, non per relativismo culturale.

³⁶ Inter la decidaj temoj de la Framasonaro, ni klopodu desegni la bazajn konceptajn karakterizojn reprezentante la vortojn de Moramarco (1995, 483–489) (ĉapitro sub la titolo “La credenza nel Grande Architetto dell’Universo” [“La kredado je la Granda Arkitekto de Universo”]):

[...] La Granda Arkitekto de Universo ne reprezentas, en la Framasonaro, nur simbolon. Ĝi estas kontraŭe *landmark* (angle por mejloŝto), aŭ, per la vortoj U.G. Porciatti, “unu el tiuj nemodifeblaj gvidosignoj (...) ene de kiuj devas esti entenata ĉiu novaĵo...”

[...] Al la Kunveno de la Plensuperaj Konsilioj de la Skota Rito Antikva kaj Akceptita okazinta en Losanna en 1875, estis aprobita deklaro de la principoj kiu komenciĝis per tiuj ĉi vortoj: “La Framasonaro proklamas, kiel ĝi proklamis ekde siaj originoj, la ekziston de iu krea principo, sub la nomo de Granda Arkitekto De la Universo”.

“[...] Kiel bone reliefigis Frato Carlo Gentile, GADU ne estas principo kiun oni akceptu aŭ refuzu, sed ja “[...] spontane emerĝas el la konstrua sperto ĉiutaga [...]”.

[...] ne ekzistas, esence, "framasona dio", kaj ne ekzistas, sekve, framasona teologio. Ĉiu membro de la Ordeno devas konfesi sian kredon je la Dieco laŭ la reguloj de la propra religio kaj laŭ la propraj personaj konvinkiĝoj. [...] Libera Masonisto estas libera akcepti kaj kultivi ĉiujn religiajn dogmojn kiujn li volas (kaj la historio de la Framasonaro elnombras personojn kiujn hodiaŭ oni difinus 'fundamentalistoj') kun rigardo al la principo ke li ne devas pretendi koincidigi tiujn de la aliaj kun siaj propraj. Sintezo: la Framasonaro ne difinas teologie (eĉ se iu vera "teologio" estus ebla) la GADUn pro respekto al la universaleco de la Arto, ne pro kultura relativismo.

³⁷ Ecco solo qualche passaggio particolarmente significativo, in cui si riscontrano immediate analogie. Innanzitutto la disillusa speranza di Daja al sorriso di Nathan sui suoi sogni:

Laßt lächelnd wenigstens ihr einen Wahn,
In dem sich Jud' und Christ und Muselmann
Vereinigen; - so einen süßen Wahn!

"O lasciatele almeno un'illusione / in cui l'ebreo, il cristiano e il musulmano / s'incontrano. Una dolce illusione!" (I, 1, 151-153)

Poi almeno la riflessione di Nathan, rivolta al templare, sul valore e le circostanze dell'appartenenza:

Wir müssen, müssen Freunde sein! - Verachtet
Mein Volk so sehr Ihr wollt. Wir haben beide
Uns unser Volk nicht auserlesen. Sind
Wir unser Volk? Was heißt denn Volk?
Sind Christ und Jude eher Christ und Jude,
Als Mensch? Ah! Wenn ich einen mehr in Euch
Gefunden hätte, dem es genügt, ein Mensch
Zu heißen!

"Dobbiamo essere amici. - Disprezzate / il mio popolo, se volete. Né voi / né io abbiamo scelto il nostro popolo. / Noi siamo il nostro popolo? Cosa vuol dire popolo? / I cristiani e gli ebrei sono cristiani / o ebrei prima che uomini? Ah, se in voi trovassi / un altro uomo al quale è sufficiente / chiamarsi uomo!" (II, 5, 1306-1313)

O ancora la drammatica consapevolezza del templare:

Der Aberglaub', in dem wir aufgewachsen,
Verliert, auch wenn wir ihn erkennen, darum
Doch seine Macht nicht über uns. - Es sind
Nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten.
[...]

Der Aberglauben schlimmster ist, den seinen
Für den erträglichern zu halten ...

"La superstizione in cui siamo cresciuti / non perde il suo potere su di noi / solo perché riconosciuta. - Chi deride / le sue catene non sempre è libero. / [...] / La peggiore delle superstizioni / è ritenere la propria la più innocua ..." (IV, 4, 2755-2761).

³⁸ Questa unità nella differenza è chiaramente esemplificata, da un punto di vista profano, dalla prima strofa:

There was Rundle, Station Master,
An' Beazeley of the Rail,
An' Ackman, Commissariat,
An' Donkin' o' the Jail;
An' Blake, Conductor-Sargent,
Our Master twice was 'e,
With 'im that kept the Europe-shop,
Old Framjee Eduljee.

per proseguire, nella seconda, a sottolineare le concordanze fra le diverse origini confessionali:

We'd Bola Nath, Accountant,
An' Saul the Aden Jew,
An' Din Mohammed, draughtsman
Of the Survey Office too;
There was Babu Chuckerbutty,
An' Amir Singh the Sikh,
An' Castro from the fittin'-sheds,
The Roman Catholick!

il tutto a chiudere nella parola cardine della poesia, *brother*, fratello, intorno alla quale si sviluppa molta della riflessione zamenhofiana.

³⁹ Cfr. La sezione "Loggia" della raccolta *Tutte le poesie*, volume I, tomo secondo, Mondadori - Meridiani, Milano 1989, pp. 975-991, di cui si scelgono alcuni versi particolarmente significativi:

Heil uns! Wir verbundne Brüder
Wissen doch was keiner weiß;
Ja, sogar bekannte Lieder
Hüllen sich in unsern Kreis. ("Verschwiegenheit" 17-20)

"Salute a noi! Noi fratelli solidali / sappiamo ciò che nessuno sa; sì, persino canti conosciuti / si dissimulano nella nostra cerchia".

Nun auf und laßt verlauten
Ihr brüderlich Vertrauten!
Wie ihr geheim verehret
Nach außen sei's gekehret!
Nicht mehr in Sälen
Verhalle der Sang.

[...]

Die Plage zu vergessen,
Das Gute zu ermessen,
So aufgeregert als treulich
So treusam wie erfreulich
Stimmet zusammen
In herzlichem Sang!
("Schlussgesang" 25-30 e 49-54)

"Su, dunque, risuoni l'annuncio, / oh voi, amici fraterni! / Come voi onorate segretamente / sia portato all'esterno! / Non più in sale / si spenga il canto. [...] Dimenticare il dolore, / misurare il bene, / tanto motivati quanto fedeli / tanto fidi quando gioiosi / concordiate insieme / in un canto di affetti!".

O ancora il "Banquet Night" (1926) di Rudhyar Kipling (di cui si riporta almeno la prima strofa), che nella sera dell'agape esorta i convenuti ad accantonare le preoccupazioni profane per godere della compagnia fraterna:

"Once in so often," King Solomon said,
Watching his quarrymen drill the stone,
"We will curb our garlic and wine and bread
And banquet together beneath my Throne,
And all Brethren shall come to that mess
As Fellow-Craftsmen-no more and no less."

⁴⁰ La simbologia apre poi a ciò che è definibile come ambito profetico-sacrale. Nel Fondamento dell'Esperanto si trovano, fra gli esercizi, molti motivi religiosi: Gishron (1986, 130, e ss.) indica che Zamenhof stesso dedica molto tempo e fatica alla traduzione dell'Antico Testamento. Uno scritto anonimo, *La Biblia Profeto Cefanjahu antaŭanoncinta Esperanton*, edito a Parigi nel 1910, intende dimostrare che Sofonia profetò dell'Esperanto (Cefanjahu, 1910). Il v. 3:9 rimanderebbe, con l'espressione *שפה ברורה*, alla lingua di Zamenhof. Autore dell'opera potrebbe essere - almeno secondo Maimon (1977) - Nahum Slouschz, professore di letteratura ebraica moderna alla Sorbona. Tale relazione tra l'esperantismo e la profezia viene citata dal rabbino Saphro durante il congresso di Berna del 1913: cfr. *The Australian Esperantist*, sett./ott. 1961, p. 149 e *Israela Esperantisto* 59, 13 (dicembre 1976).

La frequente ripetizione di 'Causa', 'la nostra Causa Santa' nei primi testi deve essere letta attraverso chiavi religiose, come "la fondazione del regno di Dio sulla terra", come disse Privat. Il titolo 'Maestro' (di chiara Tradizione), come espressione di tributo da parte di Bourlet, il quale, durante il terzo congresso universale, lo indica come fosse il re del popolo esperantista, va nella direzione della santificazione.

⁴¹ Jen nur kelka aparte signifa parto, en kiu oni malkovras tujajn analogiojn.
Antaŭ ĉio la espero elreviĝinta de Daja je la rideto de Nathan pri ŝiaj sonĝoj:

Laßt lächelnd wenigstens ihr einen Wahn,
In dem sich Jud' und Christ und Muselmann
Vereinigen; - so einen süßen Wahn!

Ho lasu al ŝi almenaŭ la iluzion / en kiu la hebreo, la kristano kaj la muzulmano / renkontiĝas.
Dolĉa iluzio!" (I, 1, 151-153)

Poste almenaŭ la prikonsidero de Nathan, direktita al la templano, pri la valoro kaj la cirkonstancoj de la aparteno:

Wir müssen, müssen Freunde sein! - Verachtet
Mein Volk so sehr Ihr wollt. Wir haben beide
Uns unser Volk nicht auserlesen. Sind
Wir unser Volk? Was heißt denn Volk?
Sind Christ und Jude eher Christ und Jude,
Als Mensch? Ah! Wenn ich einen mehr in Euch
Gefunden hätte, dem es gnügt, ein Mensch
Zu heißen!

“Ni devas esti amikoj. - Malestimu / mian popolon, se vi volas. Nek vi / nek mi elektis nian popolon. / Ĉu ni estas nia popolo? Kion signifas popolo? / Kristanoj kaj hebreoj estas kristanoj / aŭ hebreoj antaŭ ol esti homoj? Ha, se mi trovus en vi / alian homon al kiu sufiĉas / nomiĝi homo!” (II, 5, 1306-1313)

Aŭ ankoraŭ la drama konscio de la templano:

Der Aberglaub', in dem wir aufgewachsen,
Verliert, auch wenn wir ihn erkennen, darum
Doch seine Macht nicht über uns. - Es sind
Nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten.
[...]

Der Aberglauben schlimmster ist, den seinen
Für den erträglichern zu halten ...

“La superstico en kiu ni kreskis / ne perdas sia povon sur ni / nur ĉar ĝi estas rekonata. - Kiu priridas / siajn ĉenojn ne ĉiam estas libera. // [...] La plej malbona el la supersticoj / estas kredi sian propran la plej nenocivan ...” (IV, 4, 2755-2761).

⁴² Pri tiu ĉi unueco en la malsameco oni parolas, laŭ la vidpunkto de profano, en la unua strofo:

There was Rundle, Station Master,
An' Beazeley of the Rail,
An' Ackman, Commissariat,
An' Donkin' o' the Jail;
An' Blake, Conductor-Sargent,
Our Master twice was 'e,
With 'im that kept the Europe-shop,
Old Framjee Eduljee.

por daŭrigi, en la dua, substrekante la akordiĝoj inter la malsamaj konfesiaj originoj:

We'd Bola Nath, Accountant,
An' Saul the Aden Jew,
An' Din Mohammed, draughtsman
Of the Survey Office too;
There was Babu Chuckerbutty,
An' Amir Singh the Sikh,
An' Castro from the fittin'-sheds,
The Roman Catholick!

ĉion por konkludi per la kernovorto de la poeziaĵo, *brother*, (frato), ĉirkaŭ kiu evoluas multo el la prikonsidero de Zamenhof.

⁴³ Vidu la sekcion “Loggia” (Loĝio) de la kolekto *Tutte le poesie* [Ĉiuj poemoj], volumo I, libro dua, Mondadori - Meridiani, Milano 1989, paĝ. 975-991, el kiu ni elektas kelkajn versojn aparte signifoplenajn:

Heil uns! Wir verbundne Brüder
Wissen doch was keiner weiß;
Ja, sogar bekannte Lieder
Hüllen sich in unsern Kreis.
 (“Verschwiegenheit” 17-20)

“Saluton al ni! Ni solidaraj fratoj / scias tion kion neniu scias; jes, eĉ konataj kantoj / kaŝas sin en nia rondo”.

Nun auf und laßt verlauten
Ihr brüderlich Vertrauten!
Wie ihr geheim verehret
Nach außen sei's gekehret!
Nich mehr in Sälen

Verhalle der Sang.

[...]

Die Plage zu vergessen,
Das Gute zu ermessen,
So aufgeregt als treulich
So treusam wie erfreulich
Stimmet zusammen
In herzlichem Sang!

(“Schlussgesang” 25-30 kaj 49-54)

“Jen, do, sonu la sciigo, ho vi, frataj amikoj! / Kiel vi sekrete honorigas / estu sciate ekstere!
/ Ne plu en salonoj / eksilentu la kantoj. [...] Forgesu la doloron, / mezuru la bonon / tiom
motivitaj kiom fidelaj / tiom fidindaj kiom ĝojaj / kantu kune / kanton de kora amo!”

Aŭ ankoraŭ la “Banquet Night” [Bankeda nokto] (1926) de Rudhyar Kipling, el kiu ni portas la unuan strofon, kiu dum la vespero de la agapo invitas la kunvenintojn formas la profanajn zorgojn por ĝui la fratan kunestadon:

“Once in so often,” King Solomon said,
Watching his quarrymen drill the stone,
“We will curb our garlic and wine and bread
And banquet together beneath my Throne,
And all Brethren shall come to that mess
As Fellow-Craftsmen-no more and no less.”

⁴⁴ La simbolismo malfermiĝas al ĉio kio apartenas al la profeto-sankta krado. En la *Fundamento de Esperanto* troviĝas, inter la ekzercoj, multnombraj religiaj motivoj: (Gishron, 1986, 130 k.s.) atentigas, ke Zamenhof mem dediĉas multe da tempo kaj peno al la traduko de la Malnova Testamento. Anonima skribaĵo, *La Biblia Profeto Cefanjahu antaŭanoncinta Esperanton*, eldonita en Parizo en 1910, intencas demontri ke Sofonia profetis pri Esperanto (Cefanjahu, 1910). La verso 3:9 resendus, per la esprimo שפה ברורה, al la lingvo de Zamenhof. Aŭtoro de la verko povus esti – almenaŭ laŭ Maimon (1977) – Nahum Slouschz, profesoro pri moderna hebrea literaturo ĉe Sorbono. Tiu rilato inter esperantismo kaj profetaĵo estas citita de la rabeno Saphro dum la kongreso de Bern de 1913: v. *The Australian Esperantist*, sept./okt. 1961, p. 149 kaj *Israela Esperantisto* 59, 13 (decembro 1976).

La ofta ripetado de ‘afero’, ‘nia sankta afero’ en la unuaj tekstoj devas esti vidita per religio-sankta ŝlosilo, kiel “la fondo de la Dia regno sur la tero”, kiel asertis Privat. La titolo ‘Majstro’ (de klara Tradicio), kiel esprimoj de tributo fare de Bourlet kiu, dum la tria universala kongreso, indikas lin kvazaŭ kiel la reĝon de la esperantista popolo, iras en la direkton de la sanktigo.

⁴⁵ Così è detta la “comunicazione che i Fratelli pronunciano in Loggia”, “tracciata” – come si dice nella terminologia specifica – su diversi argomenti di carattere storico, etico, esoterico – cfr. Moramarco (1995, 244). Progetti di questo tipo non sono così rari, ma difficili da testimoniare per mancanza di fonti dirette. Un caso di questi è contenuto in De Paz Sánchez (1987), dove si illustra

el intento de divulgación del esperanto entre la gran familia masónica y, aún, entre toda la sociedad, según un proyecto de los masones de las Palmas de Gran Canaria de finales de 1904.

⁴⁶ A seguito dell’intervento sul tema “L’esperanto e i mezzi di comuniazione: considerazioni e possibili strategie” tenuto l’8 giugno al settimo Convegno biennale interregionale organizzato dal Circolo esperantista milanese.

⁴⁷ Moramarco (1995, 356), indica, come sua fonte, un fascicolo commemorativo del 1986 dedicato a M. Dazzini dalla Loggia *Carlo Sforza* di Massa:

Il Massone italiano più attivo e più noto nell’ambiente esperantista mondiale è stato Mario Dazzini (1910-1985), presidente della Federazione Esperantista Italiana (1979-1983), membro dell’Istituto Italiano di Esperanto dal 1979 e, negli ultimi dodici anni di vita, segretario generale della Lega Internazionale Insegnanti Esperantisti. Dazzini fu iniziato in Massoneria nel 1947; per sette anni fu Maestro Venerabile della R.L. *Carlo Sforza*, all’Oriente di Massa; nominato Consigliere dell’Ordine nel 1969 [...]. Autore di un saggio intitolato *La carta dei diritti dell’uomo, le discriminazioni linguistiche e l’esperanto*, pubblicato sulla *Rivista Massonica* del dicembre 1968, Dazzini parlò a Logge e Corpi del Rito Scozzese (nel quale rivestiva il grado 33°) in molteplici occasioni.

⁴⁸ Per meglio contestualizzare il brano successivo, si riportano le indicazioni del capitolo “L’esperanto oggi” di detta tavola:

Zamenhof fu il primo, insieme ai cultori dell’Idea Interna, a dissimulare agli stessi Esperantisti le origini massoniche dei suoi ideali, lasciando tracce studiate per quanti avessero, da soli, potuto raggiungere la verità. E così, un po’ le due guerre mondiali, un po’ il tempo, un po’

il frenetico evolvere del mondo hanno, da parte della Massoneria come da parte del Movimento esperantista, sempre più appannato le vere origini e finalità del creatore della lingua. L'Esperanto oggi è lingua parlata da una minoranza; le cifre entusiastiche citate da Davide Astori nel suo *Parlo Esperanto*, prodotto curioso nell'editoria esperantista perché fra il poco materiale diretto all'esterno del Movimento, sono certo dovute più all'amore che alle statistiche. Se è vero che l'Enciclopedia Britannica enumera nel mondo 8 milioni di Esperantisti, e studi riportano il numero degli informati intorno alla lingua a 15 milioni di persone, i parlanti reali, quelli che della lingua fanno uno strumento di comunicazione, sono intorno ai 120.000. La più rappresentativa associazione che raggruppa nel mondo gli Esperantisti è la *Universala Esperanto-Asocio*, con la sua sezione giovanile, la *Tutmonda Esperanta Junulara Asocio*. La sezione italiana della prima è la Federazione Esperantista Italiana (FEI), della seconda la Gioventù Esperantista Italiana (IEJ). I numeri in Italia sono esigui: poco più di mille gli iscritti adulti, duecento i giovani (e la situazione è simile in tutti i Paesi del mondo). Il movimento esperantista internazionale ha quasi totalmente perso coscienza, tranne pochi casi isolati, della Tradizione che lo ha generato; l'Esperanto è visto più come una lingua di uso pratico, atta a creare convegni che sono occasioni di incontro, di conoscenza di realtà straniere, di contatti personali. Paradossalmente si può dire che gli Esperantisti oggi mettono in pratica, almeno a grandi linee, quegli ideali di fratellanza, internazionalità, rispetto per le minoranze che sono uno dei cuori della riflessione massonica, senza però rendersi appieno conto dello spirito che li sorregge. Il Movimento è, a detta di studiosi interni, uno *kvazaŭ-popolo*, un quasi-popolo: i numeri ristretti e l'organizzazione hanno portato alla nascita quasi di un senso di appartenenza a un popolo, quello esperantista appunto, in cui si entra per cooptazione di carattere amicale, con una perdita dei valori originari zamenhofiani al punto che l'impegno alla diffusione della lingua passa in secondo piano, quando va bene. Limitato da un lato da Boulogne-sur-mer - laicizzato dall'affermazione che l'esperantista è niente più che il parlante Esperanto, forte banalizzazione semplificativa di quello che è veramente l'esperantista - e dall'altro dal Manifesto di Rauma degli anni Ottanta - esasperazione della presa di coscienza dell'essere "popolo" - la svolta del Manifesto di Praga, comunque di valore, non ha spinte propulsive per affermarsi, né all'interno né tantomeno all'esterno. Esiste in Germania, a Marburg, un nucleo homaranista, che raccoglie intorno a sé circa trecento simpatizzanti; ha un'attività solo pubblicitaria, e ha raccolto la tradizione homaranista senza ampliare il discorso ai più antichi valori che la fondano. A livello massonico ancora esiste la *Universala Framasona Ligo*, fondata nel 1905 dallo stesso Zamenhof perché fosse una sorta di struttura vestale di tutela della Tradizione: realtà internazionale, ha abbandonato, nel dopoguerra, l'"utopia esperantista" per utilizzare l'inglese. Dopo la grande svolta di Ivo Lapenna, Presidente internazionale negli anni Settanta, che nel 1954 ha portato l'associazione mondiale al rango di membro consultivo dell'O.N.U., e che aveva visto un periodo di grande rifiorire - e quindi di capillarità sul territorio - della "colonizzazione" esperantista, l'attualità dell'Esperanto nel mondo non si presenta positiva. Se il "popolo" esperantista è comunque "l'acqua d'Arno" in cui dovrà necessariamente lavare i panni chiunque voglia realmente parlare il corretto Esperanto (è una sorta di laboratorio in cui la lingua viene sempre più affinata e arricchita nella pratica più corrente), il maggiore tarlo è un volontariato non qualificato - per non dire, alle volte, squalificato - che, soprattutto nei confronti della pubblicità verso l'esterno, è più di danno che altro.

⁴⁹ Tiele estas dirita la "komunikado kiun la Fratoj eldiras en Loĝio", "traktita" - kiel oni diras per la specifa terminologio - pri diversaj temoj historiaj, etikaj, esoteraj - vidu Moramarco (1995, 244). Tiatipaj projektoj ne estas tiom maloftaj, tamen malfacile oni atestas ilin pro manko de rektaj fontoj. Simila kazo estas tiu de De Paz Sánchez (1987), el la hispana:

la celo de la disvastigo por Esperanto tra la granda framasona familio kaj, krome, en ĉiu parto de la socio, laŭ projekto la framasonoj de Palma de Granda Kanario ekde la fino.

⁵⁰ Sekve de interveno pri la temo "Esperanto kaj komunikiloj: prikonsideroj kaj eblaj strategioj" farita la 8-an de junio okaze de la sepa dujara interregiona Kunveno organizita de la esperantista klubo de Milano.

⁵¹ Moramarco (1995, 356), kiu indikas kiel fonton, memorigan bultenon de 1986 dediĉita al M. Dazzini fare de la Loĝio *Carlo Sforza* de Massa.

La Framasonisto plej aktiva kaj plej konata en la tutmonda esperantista medio estis Mario Dazzini (1910-1985), prezidanto de la Itala Esperanto-Federacio (1979-1983), profesoro de la Itala Instituto de Esperanto ekde 1979 kaj, dum la lastaj 12 jaroj de sia vivo, ĝenerala sekretario de la Internacia Ligo de Esperanto-Instruistoj. Dazzini estis iniciita al la Framasonaro en 1947; dum sep jaroj li estis Veneranda Majstro de la R.L. *Carlo Sforza*, ĉe la Oriento de Massa; nomita Konsilisto de la Ordeno en 1969 [...]. Aŭtoro de eseo kun la titolo *La carta dei diritti dell'uomo, le discriminazioni linguistiche e l'esperanto* [La ĉarto de la homaj rajtoj, la lingvaj diskriminacioj

kaj Esperanto], publikita en *Rivista Massonica* de decembro 1968, Dazzini parolis al Loĝioj kaj Korpoj de la Skota Rito (en kiu li plenumis la oficon de la 33-a grado) dum multaj okazoj.

⁵² Por pli bone situaciigi la sekvan pecon, oni sciigas la indikojn de la ĉapitro “L’esperanto oggi” (“Esperanto hodiaŭ”) de tiu ĉi tablo:

Zamenhof estis la unua, kune kun la pristudentoj de la interna ideo, kiu kaŝis al la Esperantistoj mem la framasonajn originojn de siaj idealoj, lasante spurojn preparitajn por tiuj kiuj sekve, memstare, estus povintaj atingi la veron. Kaj tiel, iomete la du mondmilitoj, iomete la tempo, iomete la freneza evoluo de la mondo, fare de la Framasonaro kiel fare de la esperantista Movado, ĉiam pli vualis la verajn originojn kaj celojn de la iniciatinto de la lingvo.

Esperanto hodiaŭ estas lingvo parolata de minoritato; la entuziasmaj ciferoj cititaj de Davide Astori en sia *Parlo Esperanto* [Mi parolas Esperanton], kuriozaĵo en la esperantista eldonado ĉar malmulta materialo fare de la Movado direktas al la ekstera mondo, ĝi estas certe ŝuldita pli al la amo ol al la statistikoj. Se veras ke la Brita Enciklopedio elnombras en la mondo 8 milionojn da Esperantistoj, kaj studoj raportas ke la nombro de la homoj kiuj scias pri Esperanto estas pli malpli 15 milionoj, la realaj parolantoj, tiuj kiuj uzas la lingvon kiel komunikilon, estas ĉirkaŭ 120.000. La plej reprezenta asocio kiu arigas en la mondo la Esperantistojn estas la Universala Esperanto-Asocio, kun sia junulara sekcio, la Tutmonda Esperanta Junulara Asocio. La itala sekcio de la unua estas IEF, la dua IEJ. La nombroj en Italio estas malabundaj: iom pli ol mil la aliĝintaj plenkreskuloj, ducent la gejunuloj (kaj la situacio estas simila en ĉiuj Landoj de la mondo).

La internacia esperantista movado perdis preskaŭ komplete la konscion, escepte de malmultaj izolaj kazoj, pri la Tradicio kiu ĝin generis; Esperanto estas vidita pli kiel lingvo praktike uzebla, taŭga por krei kunvenoj kiuj ebligas renkontiĝojn, ekonon de fremdaj realecoj, personajn kontaktojn. Paradkose oni povas diri ke la Esperantistoj realigas hodiaŭ, almenaŭ larĝtrajte, la idealojn de frateco, internacieco, respekto al la minoritatoj kiu estas unu el la kernoj de la framasona prikonsidero, tamen sen ekkonscii plene pri la spirito kiu ilin subtenas.

La Movado estas, kiel diras internaj studemuloj, kvazaŭ-popolo: la malgrandaj nombroj kaj la organizado okazigis kvazaŭ naskon de senco de aparteno al iu popolo, ĝuste tiu esperantista, en kiun oni eniras pro amikaj kialoj, perdante tiom multe la originarajn valorojn de Zamenhof, tiel ke la zorgo pri la disvastigo de la lingvo iĝas duaranga, se ĉio iras glate.

Limigita je unu flanko de Boulogne-sur-Mer laikigita de la afirmo ke esperantisto estas neniu pli ol iu kiu parolas Esperanton (esperanto-parolanto, ĝi estas forta ekzempla banaligo de tiu kiu estas vere esperantisto) – kaj de la alia flanko de la Manifesto de Raumo de la Okdekaj jaroj – troiga incitiĝo pro la ekkonscio esti “popolo” – la decida turnopunkto de la Manifesto de Prago, ĉiukaze valora, ne havas propulsajn puŝojn por akiri reputacion, nek ene de la Movado nek ekstere de ĝi.

Ekzistas en Germanio, en Marburgo, homaranista skipo kiu kolektas ĉirkaŭ si pli malpli 300 simpatiantojn; ĝi havas nur publicistan agadon, kaj ĝi arigis la homaranistan tradicion sen plilarĝigi la diskurson al pli antikvaj valoroj kiuj fondas ĝin.

Je framasona nivelo ekzistas ankoraŭ la *Universala Framasona Ligo*, fondita en 1905 de Zamenhof mem por ke ĝi estu speco de vestala strukturo de defendo de la Tradicio: internacia realaĵo, ĝi abandonis, post la milito, la “esperantistan utopion” por utiligi la anglan lingvon. Post la granda vojturno de Ivo La Penna, internacia Prezidanto dum la sepdekaj jaroj, kiu en 1954 portis la mondan asocion al la rango de konsultiĝa membro de UN, kaj kiu vidis periodon de granda reflorado – kaj do de kapilareco en la teritorio – de la “koloniigo” esperantista, la aktualeco de Esperanto en la mondo ne vidiĝas pozitiva. Se la “popolo” esperantista estas ĉiukaze “la akvo de Arno” en kiu necese devas lavi la tolaĵojn ĉiu kiu deziras parole reale korektan Esperanton (ĝi estas speco de laboratorio en kiu la lingvo estas ĉiam pli polurata kaj pliriĉigata en la plej flua pratiko), la plej granda vermo estas la nekvalifika volontulado – por ne diri, foje, malkvalifika – kio, precipe rilate al la reklamado direktita al la ekstero, estas nur danĝero.

⁵³ Colpisce, almeno di primo acchito, il rimando alla realtà ebraica, ulteriore aspetto fondante che implicherebbe, però, troppo spazio di approfondimento. Del rapporto contrastato del fondatore del movimento esperantista con il movimento sionista, e più in generale della sua ebraicità, quasi nulla trapelò. Javal così scrive a Zamenhof, in una lettera del 15.10.1905:

Ho letto più di 700 articoli relativi all’esperanto, apparsi dopo Boulogne. Uno solo afferma che il D-ro Zamenhof è ebreo. Abbiamo avuto bisogno di una disciplina ammirevole per nascondere al pubblico la tua origine.

Il timore di far conoscere l’origine ebraica di Zamenhof si dimostra profetico: con l’avvicinarsi della seconda guerra mondiale, e il diffondersi del clima antisemita, fortissimi saranno i contraccolpi per la lingua e il

movimento. Berdichevsky (1986) sottolinea il fatto che prima della seconda guerra mondiale gli ebrei costituivano la maggior parte del numero di esperantisti in Europa centrale e orientale. Solo alcune note – tratte da Minnaja (2005) – rimandando per approfondimenti a Lins (1990b). In Germania già nel 1905 un giornale chiamò l'esperanto "lingua internazionale degli anarchici"; il *Berliner Beamten-Zeitschrift* nel 1911 lo definì "strumento di annientamento della lingua tedesca"; un'altra rivista esortò alla "lotta contro l'esperantismo, contro quel bubbone di esaltato internazionalismo". La Germania in particolare, nel periodo precedente la Grande Guerra, aveva timore che l'esperanto avrebbe fatto diminuire l'importanza del tedesco come lingua di uso internazionale. Nel 1913 la rivista pangermanica *Staatsbürger Zeitung* scrisse che l'esperanto, in quanto opera di un ebreo, non era adatto per tedeschi cristiani, e lo definì "quell'ebraica lingua mondiale".

In Russia le cose non andavano meglio. Se è vero che la censura permise l'uscita della rivista *La Onda de Esperanto* [L'Onda dell'Esperanto] dal 1909 al 1917, e che nel periodo rivoluzionario ci fu possibilità di propagandare la lingua e crebbe il numero degli iscritti ai gruppi esperantisti, rimane anche vero che gli adepti della lingua internazionale furono sempre guardati con sospetto. Mentre nel 1911 la Lega Esperantista Russa dovette sciogliersi perché il suo presidente, il capitano Postnikov, fu accusato di spionaggio, nel 1916 in Francia fu vietata l'entrata della rivista *Esperanto* perché la censura militare attribuiva alla rivista "un'influenza favorevole sui combattenti al fronte".

Nel Partito Nazionalista Popolare Tedesco emerse l'opinione che l'esperanto fosse "un raffazzonamento di un ebreo, di un appartenente ad una razza nota per la sua incapacità di essere creativa e per il suo odio verso la cultura tedesca"; Hitler nel *Mein Kampf* del 1925 scrisse:

Fintanto che l'ebreo non sia diventato padrone degli altri popoli, volente o nolente deve parlare la loro lingua, ma non appena questi dovessero divenire suoi servi, dovrebbero tutti imparare una sola lingua universale (per esempio l'esperanto!) in modo che anche con questo mezzo l'ebreo possa dominarli più facilmente.

Un suo epigono nel 1926 rincara la dose:

Questa lingua bastarda, che non trova radici nella vita di un popolo, [...] è effettivamente sul punto di conquistare nel mondo quella posizione che intende assegnarle il piano sionista ed è quella che aiuterà ad annientare il patriottismo nei futuri operai, schiavi di Sion!

fino all'intensificarsi della campagna, nel 1935, contro l'esperanto, "alleato degli ebrei di tutto il mondo", che sfociò l'anno successivo nello scioglimento della GEA, l'associazione esperantista tedesca.

Nelle pieghe di quella storia drammatica di antisemitismo che, insanguinando l'intera Europa, ha travolto anche l'Esperanto (dalla Polonia dove - nonostante la stima per la famiglia Zamenhof, il 'gergo ebreo' fu accusato di propaganda antireligiosa, al Portogallo, dove Salazar fece proprie le motivazioni naziste), la "lingua ebraica" - come la definì nel 1938 sul *Popolo d'Italia* a ridosso delle leggi razziali - incontrò discriminazioni fortissime anche in Italia dove, pur non essendo mai formalmente soppresse le associazioni esperantiste, l'atmosfera costrinse il cassiere della FEI a consigliare ai soci ebrei di non rinnovare l'iscrizione per poter rassicurare le autorità (che avevano richiesto la lista dei soci) che la FEI aveva soltanto membri ariani.

⁵⁴ Il rimando, impreciso, è presumibilmente al testo di Zlatko Tišljar, *Esperanto vivos malgraŭ la esperantistoj*, Maribor 1997, il che permetterebbe di datare il documento qui riprodotto intorno al 1998.

⁵⁵ Frapas ankoraŭ, almenaŭ je la unua momento, la referenco al la hebrea realaĵo, plua aspekto fondanta kiu implikis, tamen, tro da spaco por pli profunda studado. De la rilato malhelpata de la fondinto de la esperantista movado kun la cionisma movado, kaj pli ĝenerale de sia hebreeco, preskaŭ nenio malkaŝiĝis. Javal skribis tiel al Zamenhof, en letero de la 14.10.1905:

Mi legis pli ol 700 artikolojn koncernantajn esperanton, aperintajn post Boulogne. Unu sola afirmas ke d-ro Zamenhof estas hebreo. Ni bezonis admirindan disciplinon por kaŝi al la publiko lian originon.

La timo konigi la originon hebrean de Zamenhof montris sin profeta: per la alproksimiĝo de la dua mondmilito, kaj la disvastigo de la antisemita etoso, treege grandaj estos la postefikoj por la lingvo kaj la movado. Berdichevsky (1986) substrekas la fakton ke antaŭ la dua mondmilito la hebreatoj konstituis la plej grandan nombron de esperantistoj en centra kaj orienta Eŭropo. Nur kelkaj notoj - eltiritaj el Minnaja (2005) - resendas por pliprofundigoj al Lins (1990a). En Germanio jam en 1905 iu ĵurnalo nomis esperanton "lingvo internacia de la anarkistoj"; la *Berliner Beamten-Zeitschrift* en 1911 difinis ĝin "llo por la nuligo de la germana lingvo"; alia revuo invitis al "luktado kontraŭ la esperantismo, kontraŭ tiu bubono de furioza internacismo". Germanio precipe dum la periodo antaŭ la Granda Milito timis ke Esperanto malpliigus la gravecon de la germana kiel lingvo uzata internacie. En 1913 la tutgermana revuo *Staatsbürger Zeitung* skribis ke esperanto, pro la fakto ke ĝi estis verko de hebreo, ne estis taŭga por germanaj kristanoj, kaj ĝin difinis "tiu hebrea mondlingvo".

En Rusio la aferoj ne iradis pli bone. Se veras ke la cenzuro permesis la eldonon de la revuo *La Onda de Esperanto* de 1909 ĝis 1917, kaj ke en la revolucia periodo estis ebleco propagandi la lingvon kaj kreskis la nombro de la aliĝoj al la esperantistaj grupoj, ankaŭ veras ke la adeptoj de la internacia lingvo estis viditaj

ĉiam kun suspekto. Dum en 1911 la Rusa Esperantista Ligo devis nuligi sin ĉar ĝia prezidanto, la Kapitano Postnikov, estis akuzita je spionado, en 1916 en Francio estis malpermesite la eniro de la revuo Esperanto ĉar la milita cenzuro atribuis al la revuo “favoran influon je la batalantoj sur la fronto”.

En la Germana Popola Naciista Partio emerĝis la opinio ke Esperanto estis “iu miskunigo de hebreo, de apartenanto al raso konata pro sia nekapableco esti kreema kaj pro sia malamo al la germana kulturo”; Hitler, en *Mein Kampf*, verkita en 1925, skribis:

Ĝis kiam la hebreo ne fariĝis mastro de la aliaj popoloj, vole nevole li devas paroli ilian lingvon, tamen tuj post kiam tiuj ĉi fariĝos liaj servistoj, ĉiuj devus paroli lingvon universalan (ekzemple esperanton!) tiamaniere ke ankaŭ per tiu ĉi ilo la hebreo povos superregi ilin pli facile.

Unuela epigono en 1926 plipezigas la koncepton:

Tiu ĉi bastarda lingvo, kiu ne trovas radikojn en ajna popolo, [...] estas efektive akirante en la mondo tiun pozicion kiu intencas asigni al ĝi la cionisma plano kaj ĝi estos tiu kiu helpas nuligi la patriotismon en la estontaj laboristoj, sklavoj de Ciono!

Ĝis la intensivigo de la kampanjo, en 1935, kontraŭ Esperanto, “aliancano de la hebreoj de la tuta mondo”, kiu la postan jaron kaŭzis la malfondon de GEA.

En la faldoj de tiu drama historio de antisemitismo kiu, sangomakulante la tutan Eŭropon, ruinigis ankaŭ Esperanton (de Pollando kie – malgraŭ la estimo por la familio Zamenhof, la “ĵargono hebrea” – estis akuzita de antireligia propagando, ĝis Portugalio, kie Salazar alproprigis al si la naciismajn motivojn) la “hebrea lingvo” – kiel oni ĝin difinis en 1938 sur *Popolo d'Italia* tuj apud la rasaj leĝoj – renkontis fortegajn diskriminaciojn ankaŭ en Italio kie, kvankam la esperantistaj asocioj neniam estis formale nuligitaj, la etoso devigis la kasiston de IEF konsili al la hebreaj membroj ne renovigi la aliĝon por povi certigi la aŭtoritatojn (kiuj petintis la liston de la membroj) ke IEF havis nur arjajn membrojn.

⁵⁶ La referenco, nepreciza, rilatas supozeble al la tekstso de Zlatko Tišljarić, *Esperanto vivos malgraŭ la esperantistoj*, Maribor 1997, tio ĉi permesus eĉ datigi la dokumenton ĉi tie reproduktitan je pli malpli en 1998.

A proposito dell'autore / Pri la aŭtoro

Indirizzo di riferimento / Kontaktadreso

Davide Astori
Università degli Studi di Parma
Dipartimento di Filologia Classica e Medioevale
via D'Azeglio, 85
IT-43100 Parma
Italia
Email / Retadreso: davide.astori@unipr.it.

Copyright

© © © © 2010 Davide Astori. Pubblicato in Italia. Alcuni diritti riservati.

Bibliografia / Bibliografio

- AA.VV. (1974, Marzo). Biografie massoniche. *Rivista Massonica* 65(3), 172–186. 9 n.s. 174, 177
- Amouroux, J. (1995, Majo). Ĉu zamenhof estis framasono? *Franca Esperantisto*, 73–74. 172
- Astori, D. (2006a). La poesia esperantista i. *Poesia* (205), 65–76. Prima parte (Anno XIX: maggio). 166, 167, 172
- Astori, D. (2006b). La poesia esperantista ii. *Poesia* (206), 65–76. Seconda parte (Anno XIX: giugno). 166, 167, 172
- Astori, D. (2007). *Le radici filosofiche dell'Esperanto*. Modena: Yema Editrice. (edizione digitale on line). 172
- Astori, D. (2008a, Maggio). Pianificazione linguistica e identità. *Metabasis. Filosofia e comunicazione* (5). (rivista internazionale di filosofia online: www.metebasis.it). 172
- Astori, D. (2008b). Saussure e l'esperanto all'interno del dibattito (inter)linguistico sulle lingue internazionali ausiliarie a cavallo fra xix e xx secolo. In *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*, Volume 3 n.s., pp. 102–120. 173
- Astori, D. (2010). Esperanto kaj Framasonismo. *Homarane* (1), 185–191. 172
- Berdichevsky, N. (1986). Zamenhof et l'espéranto. *Ariel* (64), 58–71. 189
- Beretta, R. (1994). Macché massone: tutti a messa con Zamenhof. *Avvenire*. 3 gennaio. 174, 177
- Berényi, Z. (1995a, marto). Boulogne-sur-Mer: Framasona asocio. *Eventoj*, 8. 174, 177
- Berényi, Z. (1995b, januaro). Esperanto kaj framasonismo. *Eventoj*, 8. 174, 177
- Caubel, A. (1959). Nekonato: la Zamenhofa Homaranismo. *Sennacieca Revuo* (87), 3–17. 176, 179
- Cefanjahu (1910). *La Biblia Profeto Cefanjahu antaŭanoncinta Esperanton*. Paris. 184, 186
- Chiti-Batelli, A. (1999). *Il serpente e la colomba. È attuale, e come, l'hillelismo linguistico di Zamenhof?* Manduria/Lacaita, Bari. 174
- De Paz Sánchez, M. (1987). Masonería canaria y esperanto: un proyecto de la logia "Afortunada n. 5" de las Palmas (1903-05). *Serta gratulatoria in honorem Juan Régulo. II Esperantismo*, 527–538. Universidad de La Laguna, La Laguna. 186, 187
- Dosch, R. (1999). *Deutsches Freimauer-Lexikon*. Die Bauhütte, Bonn. 172
- Gishron, J. (1986). *Lingvo kaj religio. Studo pri la frua esperantismo kun speciala atento al L.L. Zamenhof*. Yerushalaym, Sivron. 184, 186
- Gobbo, F. (1998). Il dilemma dell'esperanto tra vocazione ausiliaria e naturalizzazione. Master's thesis, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi di Torino. 172
- Gobbo, F. (2005). La filosofia morale di Ludwik Lejzer Zamenhof per il nuovo millennio. <http://erewhon.ticonuno.it/primavera2005/zamenhof.htm> (scaricato il 10 luglio 2006). 179, 180

- (Homo sum) Zamenhof, L. L. (1901). *Gillelizm. Proekt reŝenija evrejskogo voprosa*. Warszawa. Ristampato nel 1972 a cura di A. Holzhaus con sua traduzione in esperanto dal titolo *Hilelismo: projekto pri solvo de la hebrea demando*, Fondumo Esperanto, Helsinki. 179, 180
- Kökény, L. and V. Bleiber (Eds.) (1933). *Enciklopedio de Esperanto*. Budapest. ristampa anastatica del 1986 a cura della Hungara Esperanto-Asocio. 174, 175, 176, 178
- Lamberti, V. (1991). *Una voce per il mondo. Lejzer Zamenhof il creatore dell'esperanto*. Mursia. 175, 177
- Lins, U. (1990a). *La Danĝera Lingvo: studo pri la persekutoj kontraŭ Esperanto*. Moskvo: Progreso. 189
- Lins, U. (1990b). *La lingua pericolosa: storia delle persecuzioni contro l'esperanto sotto Hitler e Stalin*. Piombino: TracEdizioni. 189
- Maimon, N. (1977). Nahum Slouso – La forgesita pioniro. *Esperanto* (7–8 (859–860)), 131–132. 184, 186
- Messori, V. (1991). Recensione a Lamberti (1991). *L'Avvenire*. rubrica 'Vivaio' del 10.11.1991. 174, 177
- Minnaja, C. (2005). Un secolo di traduzioni letterarie dall'italiano in esperanto (1890–1990). Master's thesis, Università degli Studi di Padova. 189
- Moramarco, M. (Ed.) (1995). *Nuova Enciclopedia Massonica*. Roma. 174, 175, 177, 182, 186, 187
- Privat, E. (1946). *Vivo de Zamenhof*. Heronsgate: Richmansworth. 155, 180
- Reinhold, D. (1999). *Deutsches Freimauer-Lexicon*. Bonn. 176, 179
- Van Kleef, C. (1965). *La Homaranismo de D-ro L.L. Zamenhof – historia enketo pri la naskiĝo kaj evoluo de la Zamenhofa Homaranismo*. Marmande. (kolekto: Zamenhof en sia tempo 2). 172
- Vitali, D. (1998). La linguistica, le lingue pianificate e l'esperanto – centodieci anni di storia. *L'esperanto* (3). (numero monografico). 172
- Zamenhof, A. (1960). *Memorlibro*. Eldonita okaze de la centjara datreveno de la naskiĝo de D-ro L.L. Zamenhof. 174
- Zamenhof, L. L. (1911). Gentoj kaj Lingvo Internacia. *La Ondo de Esperanto* (3, 155–156), 175–176. 181
- Zamenhof, L. L. (1915). Post la granda milito – Alvoko al la Diplomatoj. *The British Esperantist* (11), 51–55. 181
- Zamenhof, L. L. (1917). *Pri Dio kaj pri senmorteco*. Manuskripto. 181
- Zamenhof, L. L. (1918, gennaio–febbraio). Projekto de kongreso pri neŭtrale-homa religio. *Teknika Revuo* (9), 8–14. 173, 181
- Zamenhof, L. L. (1929). *Ludwik Lejzer Zamenhof. Originala Verkaro*. Leipzig. Reprinto de Oriental-libro, Osaka, 1983. Kuratoro Johann Dietterle. 174, 176, 179, 180